

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ
İngilis dilinin fonetikasi kafedrası

Əlyazması hüququnda

RƏFİQƏ ƏLİŞİRİN qızı QƏHRƏMANOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN KOMMUNİKATİV TIPLƏRİNİN
İNTONATİV VARIATİVLİYİ

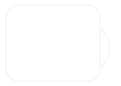
İxtisas: HSM – 060201 – Dilşünashq (İngilis dili)

Dilşünashq üzrə magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____
K.A. Alirzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

BAKİ -2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 3-6

I FƏSİL. MÜASİR DİLÇİLİKDƏ İNTONASIYANIN İZAHİ

MƏSƏLƏSİNƏ DAİR..... 7-26

1.1. Ümumi qeydlər..... 7-11

1.2. İntonasiyanın struktur elementləri və komponentləri..... 11-18

1.3. İntonasiyanın funksiyaları 18-26

II FƏSİL. MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VƏ İNTONASIYA

MÜNASİBƏTLƏRİ..... 27-62

2.1. Ümumi qeydlər 27-30

*2.2. Tərkibində əlavə elementlər olan sadə cümlələrin
intonasiyaya münasibəti*..... 31-46

*2.3. Cümlənin kommunikativ tiplərinin intonativ-variativ
səciyyəsi*..... 46-62

NƏTİCƏ 63-64

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT..... 65-68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi, ədəbi dilin tələffüz normaları anlayışı həmin dilin fonetik quruluşunun bütün tərkib hissələrini, o cümlədən fonemlər (səslər) ilə yanaşı, söz və cümlə vurğusunu, tonları, nitqin melodiyasını, tempini, fasiləsini, səs diapazonunu, səs registrini və s. prosodik ünsürləri özündə birləşdirir. Səsli dil, ümumiyyətlə, danışmaq aktının əsas xassəsidir və bu xassə nitqin bütün növlərində, eləcə də nitq proseslərində (dinləmə, danışma, eləcə də oxuma, yazma zamanı) təzahür edir. Hər bir nitq növünün səs örtüyü vardır. Səs örtüyü dedikdə, yalnız nitq səsləri, yəni seqment vahidlər nəzərdə tutulmur, nitqin səs örtüyünə prosodik ünsürlər, yəni supraseqment vahidlər də daxil edilir. Nitq psixologiyası belə bir faktı təsdiq edir ki, yazı yazarkən, səssiz halda kitab oxuyarkən cümlələrin tələffüzü, o cümlədən intonasiyası yazı yazanın və oxuyanın beynində mövcud olur. Ancaq danışmaq və səsli oxu zamanı cümlələrin səslənməsi aydın və aşkar formada təzahür edir (7, s.5).

Seqment vahidlər öz-özlüyündə az və ya çox dərəcədə informasiya ifadə etməyə qabildir. Onlar müəyyən bir əşya və ya anlayışı mənaca əks etdirə bilər. Lakin həmin seqment vahidlər (söz, morfemlər) öz-özlüyündə ünsiyyət üçün əsas şərt olan kommunikativ istiqamətini bildirməyə qabil deyildir. Müəyyən kommunikativliyə nail olmaq üçün ikinci bir tərəf – supraseqment vasitələrin seqment vahidlər ilə əlaqəyə girməsi lazımdır. Supraseqment vahidlərin mürəkkəb birliyindən ibarət olan intonasiya cümlələri kommunikativ vahid kimi müəyyən formaya salır, onları danışmaq aktında həm cümlələri, həm də fikri anlaşıqlı etmək üçün cümlələri kiçik mənə vahidlərinə – sintaqmlara bölür (17, s.148). Dilin leksik-qrammatik vahidləri kimi, intonasiya da nitqi sintaktik-semantik, emosional-estetik, akustik-perseptiv baxımdan təmin edir, səs zəncirini məqsədamüvafiq şəkildə təşkil edir, nitq parçalarının kommunikativ növünü, məqsədini təyin edir, onlara intonasiya vasitəsilə bitginlik, natamamlıq, modal-emosional və s. mənə çalarları verir, nitqin düzgün qavranılmasını təmin edir.

Daxili nitqin xarici nitqə keçməsi nitq səsləri və intonasiyanın komponentlərinin (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr və s.) birliyi nəticəsində baş verir. Danışığın başlanğıcı, gücü, istiqaməti onun cümlə vurğusunda və melodiyasında və tempində baş verir. Səslənən hər bir danışq parçası intonasiyasız ola bilməz. Bu baxımdan ingilis fonetistləri, o cümlədən Roger Kingdon, O'Konnor, A.Arnold və başqaları belə bir fikri etiraf edirlər ki, xarici dillərin tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənərkən, seqment vahidlərə (səslərə) nisbətən intonasiyaya xüsusilə cümlə vurğusu və melodiyaya daha çox əhəmiyyət vermək lazımdır. Çünki xarici dili öyrənənin nitqi (danışığı) cümlə vurğusu və melodiya baxımından nə qədər düzgün formalaşarsa, həmin nitq səslərə nisbətən asan başa düşülür və nitqin məzmunu yaxşı qavranılır. (7, s.5)

Bütün bu deyilənlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Mövzunun aktuallığı bir də onunla şərtlənir ki, intonasiya cümlələri təşkil etməklə yanaşı, onların kommunikativ tiplərini və onların variantlarını müəyyənləşdirir, cümlələrin quruluşca növlərini göstərir, cümlənin quruluşunda olan əlavə elementlərin olduğunu üzə çıxarır, cümlələr və sintaqmlar arasında məna əlaqələrin möhkəmliyini və zəifliyini qeyd edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir ingilis dilində kommunikativ cümlə tiplərinin intonativ variativliyini araşdırıb öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- Müasir dilçilikdə cümlə intonasiyasına, xüsusilə ingilis dilində intonasiyaya dair fikir və mülahizələri araşdırmaq;
- İntonasiyanın komponentlərini və funksiyasını nəzərdən keçirmək;
- İngilis dilində kommunikativ cümlə tiplərinin intonativ səciyyəsinin təhlilini vermək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilində sadə geniş quruluşlu və kommunikativ cümlə tipləri, predmetini isə həmin cümlələrin intonativ xüsusiyyətlərinə dair əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis dilində cümlənin kommunikativ tiplərinin gündəlik ünsiyyət prosesində daha çox işlənməsi, intonasiya baxımından variativləşərək çoxlu sayda müxtəlif modal-emosional mənə çalarları ifadə etməsi, habelə magistrlik dissertasiyası səviyyəsində ilkin olaraq geniş öyrənilməsinə cəhd edilməsi tədqiqat işinin yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İngilis dilində cümlə strukturlarında və kommunikativ tiplərdə baş verən variativliyin aşkar edilib funksional baxımdan öyrənilməsi nəzəri fonetikanın intonasiya bölməsi üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarət ola bilər ki, tədqiqatın nəticələrindən ingilis dilinin intonasiya bəhsini tələbə auditoriyasında tədris edərkən istifadə etmək olar. Bundan başqa, tədqiqatın nəticəsindən ingilis dilinin fonetikasi üzrə dərs vəsaitlərinin, bakalavr buraxılış işlərinin, habelə magistr dissertasiyasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işində müşahidə, təsvir, müqayisə və struktur təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

İşin aprobasiyası. Mövzuya dair 2 məqalə və bir tezis çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin məzmunu. Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyət, metodları və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın birinci başlığında müasir dilçilikdə cümlə intonasiyası məsələlərinə dair dilçilərin fikir və mülahizələri öz şərhini tapır. Burada dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı olan intonasiya və onun komponentləri, struktur elementləri və funksiyaları və s. məsələlər öz əksini tapır.

Tədqiqatın ikinci başlığında müasir ingilis dilində cümlə və intonasiya münasibətləri məsələləri yer alır. Burada sadə geniş quruluşlu cümlələrin və kommunikativ tipli sual cümlələrinin intonativ variativliyi misallar əsasında təhlil

edilir.

Nəticə hissəsində tədqiqatdan əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan əsərlərin siyahısından ibarətdir.

FƏSİL 1. MÜASİR DİLÇİLİKDƏ İNTONASIYANIN İZAHİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

1.1. Ümumi qeydlər

Məlum olduğu kimi, intonasiya linqvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada – dar və geniş-izah edilir. İngilis dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L. Armstrong və A.Uard, K.Payk, R.Kingdon, A.Qimson intonasiya anlayışını melodiya anlayışı ilə eyniləşdirirlər və onlar melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər (51, s.31).

D.Counz intonasiyanı rabitəli nitqdə səs tonunun dəyişmələri kimi izah edir. L. Armstrong və A.Uard da praktiki olaraq eyni fikri ifadə edir. Bu alimlərə görə, intonasiya danışq zamanı səs tonunun qalxması və enməsidir. R.Kingdon özünün “The Groundwork of English Intonation”; kitabında intonasiyanı səs tonun aramsız şəkildə qalxması və düşməsi kimi izah edilir (54). K.Payk intonasiyanı səs tonunun dəyişmələrinə ekvivalent kimi izah edir. K.Payka görə, danışq zamanı hər cümləyə, hər sözə, hər hecaya bir qədər səs tonu verilir. Onun fikrincə, səs tonsuz cümlə yoxdur (27, s.16). Fonetikaya aid əksər kitablarda kitab müəllifləri intonasiyaya ya eyni izah verir, ya da ki, intonasiyaya tamamilə izah vermirlər. Bununla belə, bütün müəlliflər bir sıra digər amillərin əhəmiyyətini, o cümlədən cümlə vurğusu, ritm, fasilə və s. göstərirlər, ancaq onları intonasiya anlayışına daxil etmirlər.

A.Qimson da intonasiyanın səs tonunun dəyişmələri, yəni səs tonun səviyyəsində qalxmalar və enmələr kimi şərh edir. O, belə bir faktı xüsusi vurğulayır ki, söyləmədə müxtəlif dərəcəli vurğu, intonasiya vasitəsilə siqnal edilə bilər (53). Bununla belə, bəzi xarici dilçilər, məsələn L.S.Haltzen intonasiyanı bir qədər geniş mənada izah edir. Belə ki, o, intonasiyanı yalnız səs tonunun qalxıb enməsindən ibarət olmadığını göstərir. O, qeyd edir ki, “mən intonasiyanı tez-tez işlənən mənadan bir qədər fərqli işlədirəm. İntonasiya aksentlər modelidir. Aksent isə səs

tonunun, səsin ucalığının və uzunluğun mürəkkəb birliyi. Səsin ucalığı isə bəzi sistemlərdə vurğuya bərabərdir (61, s.291). D.Kristal intonasiyaya səs tonunun dəyişməsinə, intensivliyini - ucalığı, ritmliyi daxil edir. G.P.Torsuyev isə informasiyaya geniş mənadan yanaşır. O, intonasiyanı səs tonunun, intensivliyin, tembrin və tempin nitqdə mürəkkəb birliyi kimi izah edir və intonasiyanı söyləmin mənasını ifadə edilməsinin ən vacib üsulu hesab edir (51, s.32), (61, s.291).

L.V. Şerba “Fransız dilin fonetikasi” kitabında intonasiyanı verdiyi tərif ənənəvi səciyyəlidir. O, “Böyük Sovet Ensiklopediyası”-ndakı məqaləsində intonasiyanı səs tonunun intensivliyin, səslərin uzunluğunun və səs tembrin dəyişikləri kimi izah edir. İntonasiyanın geniş və tam izahı L.V.Şerbanın tələbəsi S.F.Bernşteyn tərəfindən verilmişdir. Onun fikrincə, nitq intonasiyası dilin müxtəlif fonetik faktların birliyindən ibarət olub aşağıdakı funksiyalara malikdir:

- 1) rəbitəli nitqi fonetik vasitələrlə təşkil etmək, mənalı elementləri uyğun nitqi hissələrə-sintaqmalara bölmək;
- 2) frazaların hissələri arasında semantik əlaqə yaratmaq;
- 3) frazaları onların əhəmiyyətli seqmentlərini nəqli, sual və əmr mənalı və onların çalarları ilə təmin etmək;
- 4) müxtəlif emosiyalar ifadə etmək.

O, intonasiyanın aşağıdakı fonetik faktlarını qeyd edir: dinamik vurğulu sözlər, nitq melodiyası, fasilələr, rəbitəli nitqin tempi, yaxud rəbitəli nitqin hissələri arasında nitqin aydınlığı və ucalığı, yaxud onun hissələri və səs tembrin emosional çalarları arasında paylanması (51, s.133).

O. Dikuşınanın informasiyaya verdiyi tərif digər müəlliflərdən fərqlənir. O, da informasiyanı nitq melodiyası ilə eyniləşdirir. O.Dikuşına digər bir kitabında “English phonetics” intonasiyanı rəbitəli nitqin xüsusi təşkilədiçi faktları kimi izah edir. Onun fikrincə, intonasiya aşağıdakı faktorlardan təşkil edilir:

- 1) rəbitəli nitqin ritmik və sintaktik baxımdan sintaqmalara bölünməsi.
- 2) cümlə vurğusu;
- 3) müxtəlif kommunikativ tiplərin melodik modelləri;
- 4) nitqimizi etatikliyə çevirən səs tonu və vurğu əlamətləri (51, s.133).

V.A.Vasilyev intonasiyanı nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs keyfiyyəti (tembr) və nitq tempinin birliyi kimi izah edir və intonasiyanın danışanın ünsiyyətdə öz fikrini, arzu və emosiyalarını, varlığa və söyləmin məzmununa münasibətini kifayət qədər ifadə etməyə imkan verir. V. A Vasilyev eyni zamanda ritmi də intonasiyanın komponentinə daxil edir (61, s.290).

Sokolova M.A. və başqaları “English phonetics” kitabında informasiyanı səs tonunun, ucalığın və tempin (nitqin sürəti və pauza) dəyişmələri və sıx əlaqədə olan mürəkkəb bir bütöv kimi izah edirlər. Kitab müəllifləri “tembri” intonasiyaya daxil etmərlər və qeyd edirlər ki, bəzi sovet linqvistləri tembri intonasiyanın dördüncü komponenti kimi göstərirlər (60, s.123).

S.M.Babayev və M.G.Qarayeva “English phonetics” kitabında intonasiyanı nitqin bütün prosodik, yaxud supraseqmental elementlərinin mürəkkəb birliyi kimi izah edir. Onların fikrincə, əsas prosodik elementlər həmçinin intonasiyanın komponentləri adlanır. İnformasiyanın başlıca komponentləri aşağıdakılardır: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi və səs tembri (49, s.129).

A. Axundova görə, intonasiya “Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) komponentlərindən ibarət olub müxtəlif sintaktik mənə və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitəyə intonasiya deyilir. A. Axundov digər dilçilərdən fərqli olaraq, intonasiyaya yeddi komponent daxil edir və melodikanı intonasiyanın ən mühüm tərkib hissəsi hesab edir (6).

Ə. Dəmirçizadə intonasiyanı aşağıdakı kimi izah edir: "Danışarkən cümlələrin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yeni səs bəzən ucalır, daha da alçalır, bəzən ucalır, bəzən qısalır, bəzən nitq axım kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, calaşlıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da, nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, avazlanma (intonasiya) deyilir". Avazlanmanın çox mürəkkəb hadisə hesab edən alim onun komponentləri barədə belə deyir:

“Avazlanma ton, yəni səsin alçalması və ucalması, sürət, yəni nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəs vermənin, tələffüzün güclü və səsin durğularla parçalanması, durğu boyası, yəni qorxu, sevinc və daha başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisədir. Elə buna görə də bu hadisəyə avazlanma deyilir. Bu hadisəni bəzi fonetistlər cümlə və ya ibarə (frazə) vurğusu da adlandırırlar.” (15)

F. Veysəlov intonasiyadan bəhs edərkən yazır: intonasiyaya qısa və yığcam tərif vermək çətindir. Çünki belə təriflərdə intonasiyanın yalnız bir tərəfi – ya akustik, artikulyator, ya da linqvistik xüsusiyyətləri ifadə olunacaq. Bəzən sırf akustik zəmində çıxış edərək, intonasiya nitq prosesində səs tonunun qalxıb-enməsi kimi də tərif verirlər. İntonasiya fiziki nöqteyi-nəzərdən səs registrinin dəyişməsi kimi müəyyən edilə bilməz, çünki o, təkcə səs tonunun qalxıb-enməsi deyil, həm də səsin gücündən (intensivlikdən) danışıda səslərin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrindən və fasilələrdən ibarət olan mürəkkəb bir hadisədir. Bununla yanaşı, o, qeyd edir ki, intonasiya sərbəst vahid kimi, sintaktik və leksik materialdan tədris edilmiş şəkildə çıxış edə bilmir. Onun fəaliyyət dairəsi cümlənin fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə sintaktik struktursuz mövcud ola bilməz (23).

F. Veysəlova görə, linqvistik cəhətdən isə intonasiya cümləni təşkil edən və onu tərkib hissələrinə bölən (tərkib hissələri dedikdə cümlə üzvləri deyil, sintaqm nəzərdə tutulur) fonoloji bir vasitədir. O, danışanın fikrini düzgün və səlis ifadə etməsinə, dinləyici tərəfindən isə danışanın göndərdiyi məlumatın düzgün və səlis başa düşülməsinə xidmət edir (23).

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında M. Adilov və başqaları informasiyanı belə izah edir: İntonasiya nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması) ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi) nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmusundan ibarət mürəkkəb dilil hadisəsidir.

Kitab müəlliflərinə görə, intonasiyanın aşağıdakı komponentləri vardır: nitqin melodiyası, nitqin ritmi, nitqin intensivliyi, nitqin tempi, nitqin tembri, məntiqi vurğu/fraza vurğusu (3, s.120).

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar:

İntonasiya bir linqvistik anlayış kimi dilçilikdə həm dar, həm də geniş mənada izah edilir. Xarici dilçilikdə, xüsusilə ingilis-amerikan dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L.Armstrong and A.Uard, R.Kiqdon, A.Gimson, K. Payk və s. intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi – qalxıb-enməsi (melodiya) kimi izah edirlər.

Rus dilçiləri, o cümlədən, T. P. Torsuyev, V. A. Vasilyev və digərləri intonasiyanı geniş mənada, yəni melodiyanın, cümlə vurğusunun, tempin, tembrin və ritmin mürəkkəb birləşməsi kimi izah edirlər.

Bununla yanaşı, bir qrup xarici dilçilər, o cümlədən, L.Hultzen, K.Danes, D. Kristal intonasiya anlayışına səsin ucalığını (loudness), uzunluğunun (duration) intensivliyi (intensity), tonları, səs diapazonunu və ritmi daxil edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində intonasiya anlayışı – əsasən geniş mənada izah edilir, A. Axundov intonasiya anlayışına melodiyanı, ritmi, intensivliyi, vurğunu, tempi, tembri və durğunu (fasiləni) daxil edir. Ə.Dəmirçizadə isə intonasiya anlayışına tonun qalxıb enməsini, nitqin sürətini, səsin gücünü, durğuları daxil edir.

S. Babayev, F. Veysəlov intonasiya anlayışına melodiyanı, cümlə vurğusunu, temp və tembr kimi komponentlərdən ibarət olduğunu göstərirlər.

1.2. İntonasiyanın struktur elementləri və komponentləri

Britaniya dilçilərinin əsərlərində intonasiya nəzəriyyəsi iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu qrup dilçilər o cümlədən H.Suit, D.Counz, H.Palmer, İ.Uord. L.Armstrong, R.Kingdom, O'Konnor, A.Qimson və b. intonasiyanın kontur nəzəriyyəsini irəli sürürlər.

Onların tədqiqatlarında intonasiya səs tonunun dəyişməsi kimi başa düşülür və onların ümumi istiqaməti intonasiya vahidlərinin və onların funksiyalarını üzə

çıxarmaqdan ibarətdir. Yuxarıda qeyd edilən dilçilərin işləyib hazırladığı nəzəriyyə kontur nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat üçün əsas vahid tonal qrup (sintaqm) götürülür və tonal qrupa daxilində aşağıdakı vahidlər, yaxud elementlər fərqləndirilir:

1) nüvə tonu (nuclear tone)- sonuncu vurğulu hecada səs tonunun dəyişməsi
 2) taktardı ton (tail) - tonal qrupun sonunda, yəni vurğusuz hecalarda səs tonunun dəyişməsi
 3) şkala (head, body) - birinci vurğulu hecadan nüvəyə qədər olan sahələrdə səs tonunun dəyişilməsi
 4) takt (head) - birinci vurğulu hecada səs tonunun dəyişməsi
 5) takt önü (pre-head) ilk vurğusuz və zəif vurğulu hecalarda səs tonunun dəyişməsi.

Səs tonunun şaquli istiqamətdə – ölçüdə tonal xüsusiyyətləri iki vahidlə - diapazon və səviyyə ilə ifadə edilir.

Hər bir tonal vahid az və ya çox dərəcədə müstəqil vahid kimi baxılır və müəyyən struktur və funksiya ilə səciyyəvi olur.

İkinci istiqamət M.Hallideyin irəli sürdüyü qrammatik nəzəriyyədir. Burada intonasiya sisteminin əsasında qrammatik vahid olan – cümlə (clause) dayanır. İntonasiya vahidləri qrammatik kateqoriyaları formalaşdırır və onları ifadə edir. İntonasiya ilə qrammatik vahidlər arasında birbaşa əlaqə yoxdur. M.Hallideyin intonasiya sistemində intonasiya özü mənaya malik deyil, ancaq o, qrammatik qarşılaşdırma mənasını ifadə edə bilər. İntonasiya burada qeyri-intonasiya vasitəsi ilə bir sırada götürülür və qrammatik kateqoriyaları ifadə edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

M.Hallidey üç tonal vahid fərqləndirir: “tonality”, “tonicity” və “tone”. Bütün bu vahidlər qrammatik sistemin müəyyən tərəflərini ifadə edir. Tonality tonal qrupların səddini ifadə edən vahiddir. Burada söhbət nitqi parçasının sintaqmalara bölünməsindən gedir. Müəllifə görə, parçasının sintamatik üzvlənməsi neytral və nişanlanmış səciyyəvi ola bilər. Əgər tonal qrup cümləyə (clause) uyğun gələrsə, belə üzvlənmə neytral sayılır.

Məsələn: I don't see | I why they should loose marks for it. Əgər tonal qrupun səddi ilə cümlənin (clause) səddi uyğun gəlməzsə, bu halda bir nişanlanmış

tonallıqla qarşılaşırıq. Bu halda iki növ nişanlanmış tonallıq özünü göstərir:

1) bunlardan biri o halda olur ki, iki cümlə (clause) bir tonal qrupda birləşir.

Məsələn: I'll come if you like. 2) Əgər bir cümlə (clause) iki və daha artıq tonal qrupdan ifadə olur. Məsələn: Mary came home | very late.

Burada da müəllif yenə iki halın – neytral və nişanlanmış – mövcud olduğunu göstərir. Məna mərkəzi o halda neytral olur ki, terminal ton cümlənin sonuncu mənalı sözünün üzərində realizə olunur. Məsələn: I 'don't , see / why the should 'loose , marks for it.

Tonal qrupunun səddi ilə cümlənin (clause) səddi uyğun gəlmirsə, bu halda biz nişanlanmış tonallıqla qarşılaşırıq. Bu halda iki növ nişanlanmış tonallıq özünü göstərir: 1) bunlardan biri o halda olur ki, iki cümlə (clause) bir tonal qrupda birləşir; I'll 'come if you , like. 2) Əgər bu cümlə (clause) iki və daha artıq tonal qrupdan ibarət olur. Məsələn: Mary came home | very late.

Tonocity isə cümlənin məna mərkəzini nəzərə çarpdırır. Burada da müəllif yenə iki halın – neytral və nişanlanmış – mövcud olduğunu göstərir. Məna mərkəzi o halda neytral olur ki, terminal ton cümlənin sonuncu mənalı sözünün üzərində realizə olunur. Məsələn: He `came ´home, late. Əgər terminal ton sonuncu mənalı sözdə deyil, hər hansı bir digər sözün üzərində realizə olunursa, bu halda cümlənin məna mərkəzi nişanlanmış mərkəz olur.

Tone – M.Hallideyin sistemində üçüncü vahiddir. Ton sistemində əsas və ikinci dərəcəli olmaqla iki ton fərqləndirilir. Birinci dərəcəli tonları alçaqdan düşən ton, yüksəkdən qalxan ton, orta səviyyədən düşüb-qalxan ton, alçaqdan qalxan ton təşkil edir. İkinci dərəcəli tonlara terminal tonlardan əvvəl baş verən tonal dəyişmələr aid edilir. Tonlar danışanın münasibətini ifadə edir. Kontur nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, Moris Hallideyin nəzəriyyəsində intonasiya və qrammatik aspektlər qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətə götürülür (27, 15).

Amerikan intonasiya məktəbinin yaradıcısı K. Payk intonasiyanı səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi kimi başa düşür. K. Payk intonasiya vahidini səs tonunun səviyyələrini götürür və o, melodik konturda dörd səs tonunun səviyyəsini

fərqləndirir: 1. ən yüksək səviyyə 2. yüksək səviyyə 3. orta səviyyə 4. alçaq səviyyə. (27, s.16)

Müəllif bu səviyyələrin nisbi xarakterə malik olduğunu göstərir və bu səviyyələrin fərqli dil daşıyıcılarında fərqli olduğunu qeyd edir. K. Payk melodik konturun aşağıdakı növlərini fərqləndirir:

Vurğulu sözdə realizə olunan kontur əsas (primary), vurğulu sözdən əvvəl realizə olunan kontur isə prekontur (precontour) adlanır və hər iki kontur ümumi konturu (total) təşkil edir. Cümlə bir və birdən çox ümumi konturdan ibarət ola bilər. K. Payk konturları qrafik şəkildə göstərmək üçün aşağıdakı rəqəmləri təklif edir: 1,2,3,4. Bu rəqəmlər səs tonunun səviyyələrini, əlaqəli nöqtələrini göstərir. K. Paykin intonasiya təlimində bir vurğulu söz fərqləndirilir və qalan sözlər isə vurğusuz olur. Məsələn:

I want to go home || His name was Bill | nor John

K. Payk intonasiyanın öyrənilməsinə üç tərəfdən yanaşır: intonasiya hissəciklər, (particles kimi) intonasiya dalğa (wave) kimi, intonasiya sahə (field) kimi baxılır.

Birinci halda intonasiya vahidlərinə digər vahidlərlə əlaqədə olmayan vahidlər kimi baxılır. Burada intonasiya statik planda nəzərdən keçirilir.

İkinci yanaşma konturların dinamikada öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Üçüncü yanaşma intonasiyanı digər fonetik hadisələrə (vurğu, səsin keyfiyyəti və s.) həm də leksik-qrammatik hadisələrlə nitq formasında qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsini nəzərdə tutur. Amerikan dilçisi D. Bolincer intonasiyanın amerikan variantına dair dörd səviyyə nəzəriyyəsini irəli sürür: tamamilə qrammatikləşmiş, qismən qrammatikləşmiş, qismən qrammatikləşməmiş və tamamilə qrammatikləşməmiş.

Birinci səviyyəyə müəllif cümlə vurğusunu, terminal tonları, səviyyəni və üzvlənməni aid edir.

İkinci səviyyə məntiqi və emosional informasiyanın birliyin xarakterizə edir. Bu səviyyə idarə edilə bilən “emosional mənalı” səciyyəyəndir. İntonasiyanın tədqiqində melodik konturda vurğulu sözlərdə melodiyanın öyrədilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Üçüncü səviyyə (qismən qrammatikləşməmiş) idarə edilə bilməyən “emotional mənalı” səciyyələndirir. Bu səviyyədə müəllif vurğusuz hecalarda melodik dəyişmələrin öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd edir.

Dördüncü səviyyədə emosiya üstünlük təşkil edir. Bu səviyyə diapazonların, yüksək tonal səviyyələrin öyrənilməsini nəzərdə tutur. D.Bolincer dörd səviyyəni göstərməklə sözləmlərin emosional dolğunluğunun səddini nişanlamağa cəhd edir (27, s.17).

K. Payka görə, intonasiyanın tərkib hissələrini dörd tonal səviyyə, dörd vurğu dərəcəsi (əsas, ikinci dərəcəli, üçüncü dərəcəli, zəif) və tonal qovuşma yeri (juncture) təşkil edir.

K.Payk, H.Treyger, H.Smit və P.Roberts dörd tip tonal qovuşma yeri fərqləndirirlər və onların hər birini işarələrdə göstərirlər.

Birinci tip tonal qovuşma yeri tək şaquli xətlə [|] işarə edilir və iki əsas vurğu arasında və düzxətli neytral ton arasında rast gəlinir.

Məsələn: The man of the family | milked the goats.

İkinci tip qovuşma yeri cüt şaquli xətt ilə işarə edilir və bu qovuşma tipi sözləmlər arasında əlaqənin az olduğunu göstərir və tonun qalxması ilə müşahidə olunur.

Məsələn: My friend Ann || who was sick || didn't go.

Üçüncü tip qovuşma yeri cüt kəşişən şaquli xətt ilə [#] işarə edilir və sözləmin mütləq sonluğunda rast gəlinir, fikrin bitkinliyini göstərir və düşən tonla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində intonasiyanın struktur elementlərindən ayrıca bəhs edilmir. Bununla belə, intonasiyanın elementlərinin qrafik göstəricisi kimi tonogramdan və orada intonasiya ilə qeyd edilən işarələrdən bəhs edilən vurğulu heca kiçik üfüqi xətt ilə [-], vurğusuz heca nöqtə ilə [•], enən ton enən istiqamətli qövslə [^], qalxan ton qalxan istiqamətli qövslə [∨], mürəkkəb enən ton qalxıb-enən qövslə [^], mürəkkəb qalxan ton enib-qalxan qövslə [∨], yarımçıq durğu bir şaquli xətt ilə, tam durğu iki şaquli xətt ilə, kiçik durğu isə dalğavarı [∩] xətt ilə

işarə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiyanın komponentləri, yəni tərkib hissələri barədə də çox müxtəlif fikirlər vardır. Linqvistik mənbələrdə intonasiyanın yeddi komponentdən – tərkib hissədən ibarət olduğu göstərilir: 1) səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya) 2) cümlə vurğusu, 3) temp, 4) tembr, 5) fasilə, 6) ritm, 7) mimika.

Qeyd edildiyi kimi, ingilis dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L.Armstrong, İ.Uard, R.Kingdom, O'Konnor, A.Cimson intonasiyanın bir komponentdən səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya) ibarət olduğunu söyləyirlər. Amerikan dilçiləri, o cümlədən K.Payk, H.Treyger, H.Smit intonasiyanın bir komponentdən, yəni səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsindən (melodiya) ibarət olduğunu göstərir. Bununla ingilis dilçiləri, o cümlədən A.Hill, L.Haltren, D.Kristal intonasiyanın bir deyil, iki və daha artıq komponentdən ibarət olduğunu göstərir. (51)

İngilis dili ilə məşğul olan rus dilçilərdən Q.P.Torsuev intonasiyanın dörd komponentdən səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi (melodiya) cümlə vurğusu, temp və tembrdən ibarət olduğunu göstərir. O. Dikuşina da intonasiyanın dörd komponentdən ibarət olduğunu göstərir, lakin o tembr deyil. Q.P. Torsuyevdən fərqli olaraq, ritmi intonasiyanın komponenti kimi göstərir. V.A.Vasilyev intonasiyanın dörd komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr) ibarət olduğunu göstərir. B. N. Vitomskaya isə intonasiyanın iki komponentdə (melodiya, cümlə vurğusundan ibarət olduğunu qeyd edir.)

Azərbaycan dilçilərinin də intonasiyanın komponentlərinə münasibəti müxtəlifdir. A. Axundov intonasiyanın aşağıdakı komponentlərdən, tərkib hissələrdən melodiya, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, durğu (fasilə) ibarət olduğunu göstərir.

S. M. Babayev isə intonasiyanın dörd komponentdən ibarət olduğunu göstərir: nitq melodiyası, cümlə vurğusu, nitq tempi və səs tembr.

Fəxrəddin Veysəlov intonasiyanın üç komponentdən, o cümlədən melodik, dinamik və temporal komponentlərdən ibarət olduğunu göstərir.

A.L.Trukterov intonasiyanın üç tərkib hissəsindən o cümlədən melodiya, tempdən və cümlə vurğusundan ibarət olduğunu göstərir. M.A.Sokolova və başqaları isə intonasiyanın melodiya, cümlə vurğusu, temp və pauzadan təşkil olduğunu göstərir.

N.S. Trubeskoy üç komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu və ritm), A. M. Peşkovski beş komponentdən (melodiya, tembr, pauza, cümlə vurğusu, ritm) olduğunu göstərir. L.R.Zindir intonasiyanın beş komponentdən təşkil olduğunu və onların qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə olduğunu göstərir.

L.R.Zindir intonasiyaya aşağıdakı komponentləri daxil edir: əsas tonun tezliyi (yüksəklik, yaxud melodik komponent, intensivlik (dinamik komponent), uzunluq, yaxud temp (zaman, temporal komponent, pauza, tembr).

S.F.Leontyeva intonasiyanın altı komponentdən, o cümlədən melodiya, cümlə vurğusu, temp, pauza, ritm, tembr ibarət olduğunu qeyd edir. P. K. Vaarasek intonasiyanın tərkib hissələrinə aşağıdakı komponentləri daxil edir: melodiya, tembr, cümlə vurğusu, ritm. Fransız fonetisti Ganna Vidon-Varne özünün "İntonasiyanın öyrədilməsi" kitabında informasiyaya iki element (komponent) daxil edir: ritm və melodiya. Digər dilçilərdən fərqli olaraq, C.Halverson mimikanı da intonasiyanın komponenti kimi götürür. Belə ki, o intonasiyanın üç komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu, mimika) təşkil olduğunu göstərir.

A.L.Trakterov intonasiyanın üç tərkib hissədən o, cümlədən melodiya, tembrdən və cümlə vurğusundan ibarət olduğunu göstərir. M.A.Sokolova və başqaları isə intonasiyanın melodiya, cümlə vurğusu, temp və pauzadan təşkil olduğunu göstərir (61, s.136).

G.Maruzo intonasiyanın bir komponentdən (melodiya), Lado və Friz iki komponentdən (melodiya, ritm), N.S.Trubeskoy üç komponentdən (melodiya, cümlə vurğusu və ritm), A.M.Peşkovski beş komponentdən (melodiya, tembr, pauza, cümlə vurğusu, ritm) olduğunu göstərir. L.R.Zinder intonasiyanın beş komponentdən təşkil olduğunu və onların qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə olduğunu göstərir. L.R.Zinder intonasiyaya aşağıdakı komponentləri daxil edir: əsas tonun tezliyi (yüksəklik, yaxud melodik komponent, intensivlik (dinamik komponent),

uzunluq, yaxud temp (zaman, temporal komponent, pauza, tembr) (37, s.273). S.F.Leontyeva intonasiyanın altı komponentdən, o cümlədən melodiya, cümlə vurğusu, temp, pauza, ritm, temp ibarət olduğunu qeyd edir. P.K.Vaarack intonasiyanın tərkib hissələrinə aşağıdakı komponentləri daxil edir: melodiya, tembr, cümlə vurğusu, ritm. Digər dilçilərdən fərqli olaraq, C.Halverson mimikanın da intonasiyanın komponentinə (melodiya, cümlə vurğusu, mimika) daxil olduğunu göstərir (28, s.12).

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, intonasiyanın komponentlərinə dair dilçi alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, intonasiyanın komponentləri içərisində üstünlük əsas komponentlər kimi, melodiya və cümlə quruluşuna verilir.

1.3. İntonasiyanın funksiyaları

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası onun əsas funksiyalarından hesab olunur. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, intonasiya nitq axınında nominativ vahidləri (sözləri, söz birləşmələrini). Kommunikativ vahidlərə çevirir. Ünsiyyət iştirakçıları arasında əlaqə yaradır, bu əlaqənin davam etdirilməsinə, əsas fikrin nəzərə çarpdırılmasına və söyləmin sonuna yetdiyini göstərməyə xidmət edir. Bir sıra dilçilər, o cümlədən Q.Torsuyev, V.A.Vasilyev, O.Dikuşina, S.M.Babayev intonasiyanın kommunikativ funksiyası yerinə yetirdiyini göstərirlər. Q.P.Torsuyevə görə, intonasiya cümlənin kommunikativ tipini müəyyən edir. O, cümlənin aşağıdakı kommunikativ tiplərini müəyyənləşdirir:

Nəqli, sual, əmr, nida cümlələri. Nəqli cümləsi qətilik ifadə etdikdə düşən, qeyri-qətilik ifadə etdikdə isə, qalxan tonla tələffüz olunur. Məsələn:

I 'think so (qətilik bildirən nəqli cümlə)

I , think so (qeyri-qətilik bildirən nəqli cümlə)

'Is it 'going to be , fine to day? (ümumi sual cümləsi düşən tonla)

Q.P.Torsuyev sual cümləsinin intonasiya baxımından beş formasını qeyd edir: ümumi sual cümləsini iki formada olduğunu göstərir: 1) söz sırasının dəyişməsi (are you ready), söz sırasının dəyişməməsi (you are ready) olan ümumi sual cümlələri.

Daha sonra o, cümləsinin intonasiya vasitəsilə formalaşan digər növlərini (xüsusi, ayırıcı, seçmə, təkrarlanan) göstərir (41, s.238-239).

O.Dikuşina intonasiyanın aşağıdakı funksiyalarından bəhs edir: 1) intonasiyanın semantik funksiyası vardır. intonasiya cümlənin kommunikativ tiplərini müəyyən edir; 2) intonasiya sintaqmları müəyyən edir, bununla da nitqimizi anlaşılıq edir; 3) intonasiyanın qrammatik funksiyası vardır, intonasiya cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir; 4) intonasiya emosialarımızı və insanlara və əşyalara münasibətimizi ifadə etməyə imkan verir (53, s.134).

V.A.Vassilyev görə, intonasiya vasitəsilə cümlənin müxtəlif kommunikativ və yarım-kommunikativ növləri fərqləndirilir. Müxtəlif kommunikativ tiplər aşağıdakılar daxildir: nəqli cümləsi, ümumi sual, xüsusi sual, seçmə və ayırıcı suallar, əmr və xahiş bildirən cümlələr və nida cümlələri (62, s.129).

S.Babayev intonasiyanın dörd funksiya yerinə yetirdiyini göstərir. O, intonasiyanın kommunikativ funksiyasını birinci qeyd edir. S.Babayevə görə, verilən situasiyada intonasiya söyləmin nəqli, sual, əmr, yaxud xahiş və nida cümləsi formasında olduğunu göstərir. Başqa sözlə, intonasiya cümlələrin kommunikativ tiplərini müəyyən edir. Bu tiplər ola bilər:

- 1) Əmr cümləsi (əmlər, xahişlər, xəbərdarlıqlar və s.)
- 2) Nəqli cümləsi (bütün növ nəqli cümlələr)
- 3) Sual cümləsi (ümumi sual, xüsusi sual, təkrarlanan suallar)
- 4) Nida cümlələri (nida cümlələri və bütün növ çağırma və qışqırıqlar)

İntonasiyanın digər funksiyalarına sintaktik, modal və məntiqi funksiyalar aid edilir (49, s.128-129).

İntonasiyanın kommunikativ funksiyası M.A.Sokolova və başqaları tərəfindən qeyd edilir. “English phonetics” (theoretical course) (M.,1996) kitabının müəllifləri intonasiyanın altı funksiyasını göstərirlər: 1) informasiyanın məzmunu-

nu təşkil etmə (yeni informasiyanı göstərmə funksiyası), 2) frazanın nitq funksiyası müəyyən etmək, yəni məqsəddən asılı olaraq söyləmin nəqli, sual, əmr və s. formada olmasını göstərmək, 3) münasibət funksiyası, 4) mətni yaratmaq funksiyası, 5) mətn vahidlərinin fərqləndirilməsi funksiyası, 6) üslubi funksiya (60, s.148).

A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (Bakı, 1984) kitabında intonasiyanın vəzifələrindən və intonasiyanın tipindən bəhs edir. İntonasiyanın vəzifələrindən bəhs edərkən A.Axundov yazır: “İntonasiya sahəsində yeni dilçilik tədqiqatları onun xidmət sferasını daha da genişləndirmiş və daha çox konkret vəzifələrini müəyyənləşdirir. Müasir fonetik tədqiqatlar intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir: Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək, Üzvlənmə vahidlərinin paradigmatik qarşılaşdırmaq, Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək, intonasiya vahidləri ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək, Emosional mənə və çalarlar ifadə etmək” müxtəlif sintaktik əlaqələrin (tabelik, tabesizlik və s.) daha dəqiq nəzərə çarpdırılmasına kömək edir. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri, komponentlərə ayrılmasında, xüsusən budaq cümlə ilə tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır (6).

İntonasiyanın sintaktik funksiyası onda ifadə olunur ki, intonasiya söyləmin sadə, sadə geniş tabeli, tabesiz olmasını müəyyən edir. İntonasiya həmçinin cümlə üzvlərini, nitq hissələrini müəyyən edir. intonasiya cümlədə həmcins üzvlərin, xitabın, əlavələrin, xüsusiləşmiş üzvlərin, tərkiblərin olmasını göstərir, vasitəsiz nitqi müəllifin sözlərindən fərqləndirir və s.

İntonasiyanın sintaktik funksiyası ingilis dilçiləri H.E.Palmer, E.Armstrong və İ.Uard, M.Şubiyer, M.Halidey, Peter Roach tərəfindən qeyd edilir. H.E.Palmerə və digərlərinə görə, tabesizlik əlaqəsi ilə formalaşan cümlələr düşən tonla ifadə edilir. M.Şubigerə görə, qalxan tonla danışılan cümlələri tabeli, düşən tonla danışılan cümlələri isə tabesiz mürəkkəb cümlələr hesab etmək daha məntiqi olardı (51, s.135).

M.Halidey özünün intonasiya sisteminin əsasında qrammatik vahid olan cümləni (clause) qoyur. M.Halidey görə, intonasiya vahidləri qrammatik kateqoriyaları lazımı şəkllə salır və onları ifadə edir. M.Hallidey intonasiya sistemində üç

anlayış təqdim edir: Tonallıq, tonacity, ton. M.Halideyə görə, tonallıq cümlələr ara-sında səddi işarə edir, göstərir. Tonacity cümlənin mənə mərkəzini nəzərə çarpdırır. Ton isə iki yerə ayrılır. Əsas tonlar və ikinci dərəcəli tonlar. Əsas tonlara terminal tonlar, ikinci dərəcəli tonlar isə terminal tonlardan əvvəl olan sahədə yəni şkalada baş verən tonal dəyişmələr nəzərdə tutulur (27, s.14).

Peter Rouç intonasiyanın qrammatik funksiyasına dair belə bir misal nümunəsi verir.

a. 'Those who 'sold ˘quickly / made a ˘profit.

b. 'Those who ˘sold / ˘quickly ˘made a ˘profit.

Peter Rouça görə, bu cümlə yaranış formasında ikimənalıdır, bu iki mənə-lılıq yalnız intonasiyanın müxtəliflənməsi ilə aradan qaldırıla bilər. Belə ki, ton vahidinin yerinin müxtəlifliyi bu cümlənin iki müxtəlif formada deyilməsinə səbəb ola bilər.

Birinci cümlə a. profit was made by those who sold quickly. İkinci cümlə isə b. profit was made quickly by those who sold mənasını verir (58, s.195). Ton vahidinin cümlədə yeri dinləyiciyə qrammatik quruluşu signal edə bilər. Məsələn:

a. 'The Con ˘servatives who ˘like the proposal / are ˘pleased.

b. The Con ˘servatives / who ˘like the proposal / are ˘pleased.

Bu cümlələrdə sintaqmatik bölgü məhdudlaşdırıcı və qeyri-məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri fərqləndirir. Birinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü bəzi Mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını, ikinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü isə bütün Mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını nəzərdə tutur (58, s.196).

İntonasiyanın qrammatik (sintaktik) funksiyası O.Dikuşina, V.A.Vassilyev, A.Axundov, S.Babayev və başqaları tərəfindən qeyd edilir. O.Dikuşina görə, intonasiya rabitəli nitqi sintaqmlara bölür. İntonasiya qrammatik funksiyaya malikdir. İntonasiya cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, S.Babayev intonasiyanın sintaktik funksiyasına daha geniş yer verir (49, s.129). A.Axundov Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlələrin sintaktik intonasiya xüsusiyyətlərini geniş şərh edir (6, 335).

Bunlarla yanaşı, A.Axundov, S.Babayev, F.Zeynalovun “İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri” (Bakı, 1996) kitabında ingilis və Azərbaycan dillərində sadə geniş və mürəkkəb cümlələrin sintaktik-intonasiya xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Cümlə intonasiyasının modal-emosional, yaxud münasibət funksiyası, xarici dilçilikdə, xüsusilə ingilis və amerikan dilçiliyində intonasiyanın əsas funksiyalarından hesab edilir (59, s.183).

İntonasiya vasitəsilə danışan söyləmə öz münasibətini emosiyalarını ifadə edir və danışq dilində xüsusi növ “məna” əlavə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya müəyyən məzmun daşıyıcısı kimi çıxış etmir. O, həm də dinləyicidə müəyyən müsbət və mənfi emosiyalar oyadır, ətrafdakı əşya və hadisələrə, o cümlədən insanlara qarşı müəyyən münasibətlər formalaşdırır. İnsanlar bu və ya digər əşya, situasiya haqqında danışarkən, yaxud nəyi isə iqrar və inkar edərkən fikrin predmetinə nə isə əlavə edir. Bu əlavə edilən şey danışanın arzusu, çağırışı, rəğbəti, sevinci, təəccübü, marağı, narazılığı, razılığı, qəzəbi, qəm-qüssəsi, etinasızlığı və s. kimi münasibət mənalarından ibarətdir.

İnsanlar hamı üçün ümumi olan müəyyən emosiya və münasibət toplusuna malikdir və bu emosiya və münasibətlər canlı danışqda intonasiya vasitəsilə özünü bürüzə verir və dinləyiciyə ötürülür. Odur ki, danışanın nitqinin ritmik-melodik axınından, səs tonundan və s. adamların müsahibinə münasibətini, habelə psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək olar. Dil daşıyıcılarının bir-birini başa düşməsi üçün onlar eyni linqvistik bazaya, o cümlədən ümumi məftun (məna, anlam) toplusuna ehtiyatına malik olduğu kimi, intonasiya konturlarına malikdir. Həmin konturlar vasitəsilə dil daşıyıcıları müsahibinə və ətraf aləmə öz münasibətini ifadə edir. Odur ki, danışığın ritmik-melodik axınından, səs tonundan və s. adamlara münasibətini və danışanın psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək olar. Belə ki, eyni bir cümlə müxtəlif intonasiya modeli ilə ifadə edildikdə müxtəlif emosional-münasibətlər mənaları ifadə edəcək. Məsələn:

'Must we 'do as he ,says? (maraq ifadə edir)

„Must we do as he says? (narazılıq ifadə edir)

İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar müxtəlif şkalalarla işlənərək müxtəlif münasibət mənalı ifadə edir. İngilis dilində on beş intonasiya modeli daha işlək model hesab edilir və ingilis dilini öyrənənlər üçün bu modellər vacib sayılır. İngilis dilində nüvə tonlar həm şkala ilə, həm də şkalasız işlənir və bu zaman ifadə olunan münasibətlərdə fərq yaranır. İngilis dilində birinci intonasiya modeli nüvədən və vurğusuz hecalardan, yaxud tək nüvədən ibarət olur. Bu intonasiya modeli cümlənin əsas kommunikativ (nəqli, sual, əmr, nida) tipləri ilə işlənir və alçaq enən tonla səciyyəvi olur. Bu intonasiya modeli bitginlik, qətilik ifadə edir və sakit, təmkinli münasibət bildirən nəqli cümlələrdə, sakit, ciddi, təmkinli bəzən də rəğbətsiz münasibət bildirən, xüsusi sual cümlələrində, sakit, ciddi, neytral (ehtiyatsız) münasibət ifadə edən əmr cümlələrində, sakit, təəccüblənməmiş, təmkinli münasibət ifadə edən nida cümlələrində işlənir. Bu intonasiya modeli öz müsaibinə sakit, ciddi, təmkinli, etirazsız, təəccüblənməmiş, bəzən də rəğbətsiz münasibət mənalı ifadə edir. Məsələn:

What is your name - „Smith; Tell him - „What?

I am cold - „Pity! It is my book - „Take it then.

Alçaq enən ton şkala ilə işləndikdə münasibət mənalı da dəyişir. Belə ki, enən ton enən, pillələri və yüksək şkalalarla işləndikdə münasibət mənalı da müxtəlif olur. Belə ki, əgər xüsusi sual cümləsi yalnız nüvə tonu ilə (alçaqdan enən) işləndikdə sakit, ciddi, təmkinli və bəzən də rəğbətsiz münasibət ifadə edirsə, şkala ilə işləndikdə gərgin, qızgın, etibarlı, ciddi, bəzən də əsəbilik, səbirsiz münasibət ifadə edir və s.

Alçaq qalxan ton şkalasız işləndikdə, yəni yalnız nüvədən ibarət olduqda nəqli cümlələrdə qeyri-qətilik, qeyri-bitkinlik ifadə edir, müsaibəni, söhbəti davam etdirməyə ruhlandırır və s.

Bu nüvə tonu xüsusi sual cümlələri ilə işləndikdə təəccüblü, çaşdırıcı münasibət mənalı ifadə edir. Ümumi sual cümləsi ilə işlənən alçaq qalxan ton mənfə, şübhəli münasibət ifadə edirsə, şkala ilə işləndikdə maraqlı ifadə edir.

Əmr cümlələri alçaq qalxan tonla işləndikdə sakit, xəbərdarlıq, sakitləşdirici münasibət ifadə edirsə, həmin cümlələr şkala ilə işləndikdə ruhlandırıcı, dəstəkləyici münasibət ifadə edir. Enən-qalxan ton cümlənin müxtəlif kommunikativ tipləri ilə işləndikdə maraq, məzəmmət, düzəliş, ziddiyyət, qələbə toxunan hisslər və s. münasibət mənaları ifadə edir və s.

Nəqli cümlələr alçaq səviyyəli şkala ilə və alçaq enən tonla ifadə edildikdə cümlənin məzmununda müsahibinin fikrinə qarşı rəğbətsizlik, soyuqluq, biganəlik kimi münasibətlər ifadə olunur. Məsələn:

You could have my book - I ,didn't, think about it be , fore.

Alçaq şkala qalxan tonla ifadə edildikdə isə cümlənin məzmununa etinasızlıq, töhmət, mühafizəedici kimi münasibət mənaları gətirəcək.

I am just back from seeing my mother - I, trust you, find her , well.

Nəqli cümlələr yüksək şkala və qalxıb-düşən tonla ifadə edildikdə təsirlənmə, çağırış, özündən razı tələbkər münasibətləri ifadə edir.

Have you ever been to York? - ^Many, times.

İngilis dilində tonlar müxtəlif istiqamətli və xarakteri şkalalarla işlənərək müxtəlif çalarlı münasibətlər ifadə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilislərdə korlarda toxunma təmas hissi kimi eyhama və üstü örtülü danışmağa qarşı sayıqlıq son dərəcədə inkişaf etmişdir. Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, ingilis dili sayca çoxlu ton və ton birləşmələri, müxtəlif istiqamətli və səciyyəli melodik şkalalar və müxtəlif taktönü elementlərlə səciyyəvidir. Odur ki, ingilis dilində hər kommunikativ cümlə növü ilə mümkün qədər modal-emosional mənə çalarları və münasibətləri verək, ötürmək olur. Linqvistik mənbələrə əsasən demək olar ki, ingilis dilində nəqli cümlə vasitəsilə altmış, ümumi sual cümləsilə otuz doqquz, xüsusi sual cümləsilə otuz iki, əmr cümləsilə iyirmi dörd, nida cümləsilə iyirmi dörd modal-emosional mənə, münasibət çalarları vermək olar (V.Sleznev. Exercise in Intonation of Colloquial English. M., 1983).

Bütün bu mənə və modal münasibətlər ingilis danışığında intonasiya vasitəsilə mübadilə edilir; almır və ötürülür. Bu baxımdan ingilis dilçiləri intonasiyanın münasibət (attitudinal) funksiyasını ön plana çəkirlər.

Beləliklə, intonasiyanın münasibət funksiyası ondan ibarətdir ki, intonasiya danışığa dilinə xüsusi növ mənə əlavə edilməsinə imkan verir.

İngilis dilində münasibət funksiyası ilə yanaşı, intonasiyanın aksentual və diskurs funksiyası da xüsusi qeyd edilir (58, s.183-184).

İntonasiyanın aksentual funksiyası ondan ibarətdir ki, o, (intonasiya) hecalarında qabarıqlıq effektinin yaranmasına, bununla da onların vurğusu bir heca kimi qavranılmasına kömək edir. Digər tərəfdən, intonasiya tonik vurğunun xüsusi hecaların üzərində yerləşdirməklə intonasiya qrupunda ən əhəmiyyətli sözü qeyd edir, bu da intonasiyanın aksentual funksiyası adlandırılır (58, s.183).

Tonik hecanın yeri daha çox linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Tonik vurğunun yeri əsasən sonuncu leksik sözün (isim, sifət, say, fel, zərf) üzərində olur. Bununla belə, qarşılaşdırma məqsədilə hər bir söz tonik hecanın daşıyıcısı ola bilər. Belə bir fikir çox tez-tez səslənir ki, tonik hecanın yeri informasiyanın mərkəzini göstərir. Məsələn:

1) I 'want to 'know where he is ,traveling to.

2) I 'don't 'want to 'know where he is 'travel ˘from.

I ,want to ,know where he is ,traveling ,to (58, s.194).

Birinci cümlədə tonik vurğunun yeri adi qaydada göstərilir. Belə ki, “to” cümlədə sonuncu söz olsa da. O, sözünüdür və leksik söz deyil. İkinci cümlədə qarşılaşdırma olduğundan “to” sözünü kimi vurğu qəbul edir və “from” sözünü ilə qarşılaşdırılır. Beləliklə, tonik vurğunun yeri, ona görə də əhəmiyyətlidir və o, intonasiya ilə sıx bağlıdır.

İngilis dilində intonasiyanın digər bir funksiyası da diskurs funksiyadır. Danışığa aktında intonasiya dinləyiciyə hansı informasiyanın “yeni”, hansının artıq məlum olan informasiya olduğunu siqnal edə bilər. Digər tərəfdən, intonasiya danışanın qarşılaşma ifadə etməsini, yaxud söhbət zamanı digər ton vahidi ilə əlaqəli

olmasını signal edir. Bundan başqa, intonasiya dinləyiciyə hansı cavabın gözlənildiyini çatdırır, signal edir. Bu funksiyalar intonasiyanın diskurs funksiyasına aid edilir (58, s.184).

Məsələn: What is on the table?

– The book is on the table.

yaxud:

Where are we going to day?

– We are 'going to the races.

Birinci cümləyə verilən cavabda “book”, ikinci cümlədə isə “races” sözləri məlumatın ifadə etdiyindən tonik vurğu həmin sözlərin üzərinə düşür.

Cümlələrdə yeni və məlum olan informasiyanın müəyyənləşməsində tonların rolu vardır. İntonasiyanın diskurs funksiyasına dair fikir söyləyənlər belə hesab edirlər ki, qalxan və düşüb-qalxan tonla ifadə olunan informasiya məlum, enən tonla ifadə olunan informasiya isə yeni informasiyadır (58, s.199).

Məsələn: 'Since the last time we met / when we had that 'huge dinner / I have 'been on a diet.

Burada birinci və ikinci sintaqmlardakı informasiyalar məlum, üçüncü sintaqmdakı informasiya isə yeni informasiya hesab edilir.

FƏSİL 2. MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VƏ İNTONASIYA MÜNASİBƏTLƏRİ

2.1. Ümumi qeydlər

Məlum olduğu kimi, intonasiya sərbəst vahid kimi leksik və sintaktik vahidlərdən təcrid edilmiş şəkildə çıxış edə bilmir. Onun fəaliyyət dairəsi cümlənin sintaktik fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə struktursuz mövcud ola bilməz. İntonasiya cümlənin qəlibidir. İntonasiya ünsiyyət vahidi olan cümləni müəyyən formaya salmaqla kifayətlənmir, onu həm də fikri anlaşılıqlı etmək üçün kiçik məna qruplarına – sintaqmlara bölür.

İntonasiyanın sintaktik təlimində rolu xüsusilə əvəzedilməzdir. Cümlə haqda olan müxtəlif anlayış və təriflərin hamısında onun intonasiya bütövlüyünə malik olması xüsusiyyəti qeyd edilir. Bu isə intonasiya hadisəsinin cümləyə münasibəti baxımdan bir növ universal xarakterə malik olması kimi qiymətləndirilə bilər.

İntonasiya cümlənin əsas əlamətlərindən olan peredikativliklə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir. Bu əlaqəni danışıq dili nümunələri əsasında daha dəqiq müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, intonasiya formal sürətdə göstərilməyən predikativliyin əvəzləyicisi kimi çıxış edir, müxtəlif leksik seqmentlərə, söz birləşmələrinə məlumat bildirmə imkanı verir. İntonasiyanın bu funksiyası, şübhəsiz ki, kontekst daxilində konkret situasiya ilə əlaqədar şəkildə özünü göstərir.

Sintaksis bölməsində intonasiyanın əvəzsiz mövqeyindən geniş bəhs edən A.M.Peşkovski intonasiya ilə qrammatikanın çox maraqlı bir münasibətini qeyd edir. Qrammatik cəhətdən tam formalaşmamış frazalarda isə qrammatik ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yarımçıq cümlələrin, başqa sözlə, qrammatik cəhətdən tam formalaşmamış vahidlərin intonasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yarımqıq cümlələr intonasiya sayəsində nitq prosesində predikativlik xüsusiyyəti kəsb edir. Bəzən isə canlı danışıq dilində elə konstruksiyalara rast gəlmək olur ki, onlar yarımqıq cümlələrlə formal yaxınlıq təşkil edirlər. Başqa sözlə kontekstdən kənarında yarımqıq cümlə təəssüratı bağışlayırlar. Kontekst daxilində isə bu konstruksiyalar yarımqıq cümlələrdən bir sıra incə xüsusiyyətlərlə fərqlənirlər ki, bu xüsusiyyətlər içərisində birinci növbədə özünəməxsus intonativ xüsusiyyətləri və semantik baxımdan qeyri-müstəqilliyi qeyd etmək lazım gəlir. Həmin konstruksiyaların yaranmasına dilçilik ədəbiyyatında parselvasiya hadisəsi adı verilmişdir. Bu hadisə qoşulma cümlə kimi də verilir. Qoşulma cümlə əsas cümləyə intonasiya ilə bağlanır. Məsələn: Uşaqlar sevinirdilər. Böyüklərdə! Göydəki günəşdə! (Ə. Sadıq) (4)

Xitab, adlıq cümlə, söz-cümlə və ara cümlə kimi sintaktik vahidlərin semantik və qrammatik cəhətcə bir tam kimi formalaşmasında da intonasiyanın rolu böyükdür.

Adlıq cümlənin intonasiyası isə ona müstəqil sintaktik vahid olmaq keyfiyyəti qazandırır.

Yarımqıq cümlələrlə intonasiya özünü zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Yarımqıq cümlələrdəki “formal tərkib baxımdan çatışmazlıq” xarakterik intonasiya ilə müşayiət edilir və tamamlanır. İntonasiya ilə əlaqədar yarımqıq cümlə probleminin bir qədər geniş şərh etmək daha məqsəduyğundur. Çünki cümlənin yarımqıq olması bir tərəfdən çoxcəhətli kontekst əlaqələrinə aparıb çıxarırsa, digər tərəfdən maraqlı bir sintaktik hadisə ilə bağlıdır. Bunlar da öz növbələrində intonativ aspektlə uyğunlaşdırılır – intonasiyanın fasilə, ritm, melodiya kimi vasitələr ilə həmahəngləşdirilir.

İntonasiya mühüm sintaktik məzmun kəsb edir. İntonasiya vasitəsi ilə uzun cümlələr sintaqma bölünür. Danışıqda cümlənin tərkibində xitab, ara sözləri, əlavələr, müəllifin sözləri, həmcins üzvləri, zərflik birləşmələri, habelə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin olması intonasiya vasitəsilə müəyyən edilir. Cümlələrdəki mövqələrindən asılı olaraq, sintaktik vahidlərin özünəməxsus intonativ xüsusiyyətləri vardır. Eyni bir cümlə intonasiya baxımdan müxtəlif sintaktik-

semantik funksiyaya malik ola bilər. H. E. Palmerin intonasiyaya dair verdiyi bir nümunə deyilənləri bir daha sübut edir. Verilən nümunəyə nəzər salaq: “One of the travellers”, says Mr. Michael Collins, “was calm almost indifferent, throughout”. Bu cümlə intonasiya (sintaqmatik) baxımdan müxtəlif vurğu-ton modellərində üzvlənə bilər. Məsələn: 'One of the 'travellers says I Mr. 'Michael ,Collins | was 'calm almoust indifferent ,throughout...

Verilmiş cümlənin bu sintaqmatik bölgüsündə mənası belədir ki, “Səyahətçilərdən biri deyir ki, cənab Maykl Kollinz səyahət boyu, demək olar ki, laqeyd və sakit idi.”

Lakin həmin cümlənin digər vurğu-ton modelində sintaqmatik bölgü belə bir məna ifadə edir ki, cənab Maykl Kollinz deyir ki, səyahətçilərdən biri səyahət boyu demək olar ki, laqeyd və sakit idi.

“,'One of the ,traveller” | says Mr. Michael Collins | was 'calm almost in'different ,throughout.

Beləliklə, eyni leksik tərkibdən ibarət olan bu cümlə sintaktik baxımdan da müxtəlifdir. Birinci sintaqmatik üzvlənmədə iki cümlə vardır: baş cümlə - “one of the travellers says” və budaq cümlə Mr. Michael Collins was calm almost indifferent throughout.”

İkinci sintaqmatik üzvlənmədə isə sözlər eynidir, lakin sintaqmaların vurğu-ton, fasilə baxımdan təşkili müxtəlifdir. İkinci halda cümlə üçüncü bir sintaqma parçalanır. One of the ,travellers | ,says Mr. Michael ,Collins| was 'calm 'almost i'ndifferent ,throughour ||

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində intonasiya cümlələrin sintaktik quruluşunu müəyyənləşdirməsində mühüm rol oynamış. Məsələn:

Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan,
Afrikadan, Hindistandan

Qonaq gəlir bizə quşlar
Zülm əlindən qurtarmışlar.

Bu şer parçasındakı həmcins üzvlərin sadalama yolu ilə qalxan tonla tələffüz olunur və buda özlüyündə məqbul sayıla bilməz. Bu halda quşların zülm əlindən qurtulduğu ölkələrə Astara və Lənkəranda daxil edilmiş olur. Buna görə də Lənkəran sözündə ton düşməli və ani fasilə edilməlidir. Belə bir fasilə bir növ “ancaq” sözünü əvəz edir. Şer parçası isə sintaktik quruluş etibarilə qarşılaşdırma – ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə xarakterini alır və məzmun dolaşığı aradan qaldırılır (7).

Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, dil faktı olan cümlə kommunikasiya prosesi zamanı nitq vahidi fraza kimi çıxış edir. Bu isə digər qrammatik vasitələrlə bərabər, həm də intonasiya vasitəsi ilə həyata keçirilir. İntonasiya cümləni sanki “canlandırır” onun kommunikativ vahid kimi formalaşmasına xidmət edir. Nitqimizin canını təşkil edən ayrı-ayrı söz və ifadələr var ki, onlar öz-özlüyündə ünsiyyətin tələblərinə tam cavab vermirlər. Belə vahidlər yeni qrammatik baxımdan tam və müstəqil cümlə kimi özünü göstərə bilməyən vahidlər, məhz intonasiya vasitəsilə predikativlik xüsusiyyəti kəsb edir və nitq prosesində rol oynayır. İntonasiya elə mühüm və qüdrətli vasitədir ki, ayrıca sözdə və ya ifadədə tam bir fikrin ifadə edilməsi üçün şərait yarada bilir.

Müstəqil cümlənin intonasiyası ilə kontekst daxilindəki cümlənin intonasiyası müəyyən səbəblərə görə fərqlənir ki, bu da qanunauyğun haldır. Kontekst daxilindəki cümlələrin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, əvvəlki cümlənin sonu ilə sonrakı cümlənin əvvəlinin bir-birinə münasibəti, cümlələrin mənaca əlaqələndirilməsi və s. məsələlər intonasiya baxımdan maraqlı tədqiqat obyektləridir.

Kontekstdən xaricdə götürülmüş cümlənin birinci növbədə daxili üzvlərinə bölünməsinə təmin edir. Cümlənin hər bir üzvü digər supraseqment vahidlə vurğu ilə müşayiət edilir. Bu üzvlərin söz birləşmələri, tərkiblər, mürəkkəb cümlənin sadə cümlədən ibarət tərkib hissələri və s. şəkildə formalaşması isə həm semantik-qrammatik qanunlara, həm də bununla yanaşı intonasiya vasitəsilə əldə edilir.

2.2. Tərkibində əlavə elementləri olan sadə cümlələrin intonasiyaya münasibəti

İngilis dilində sadə cümlələrin tərkibi genişləndikdə və onların tərkibində əlavə elementlər, parantezalar olduqda həmin cümlələr sintaqmlara bölünür.

Sintaktik üzvlənməyə şərait yaradan sintaktik şərtlər dedikdə isə konkret olaraq aşağıdakı dildaxili əlaqələrə istinad edilir: 1) cümlənin quruluşu; 2) geniş mənada nəzərdə tutulan söz; 3) cümlə üzvlərinin genişlənmə dərəcəsi; 4) əlavə və xüsusişmənin olub-olmaması; 5) sadalanmanın olub-olmaması; 6) cümlə də parantezaların olub-olmaması; 7) sözlər arasında sintaktik əlaqələrin dərəcələri (məhkəmliyi-zəifliyi) (4, s.15).

Belə ki, tərkibində zərflik qrupları olan sadə cümlələr intonasiya baxımından müxtəlif ola bilər.

Zərflik qrupları sadə cümlənin müxtəlif mövqələrində gələ bilər. Sadə cümlələrin əvvəlində gələn zərflik qrupları onun intonasiya quruluşuna təsir göstərir. Sadə cümlələrin əvvəlində gələn zərflik qrupları ayrıca sintaqm təşkil edir və onlar alçaq qalxan və müəyyən hallarda düzxətli neytral tonla tələffüz edilir. Məsələn:

1. At the ,office | she 'sometimes 'writes 'letters to foreign ,firms.

2. On ,Sunday | I shall be' glad to ,see you.

Yuxarıda verilmiş işlənən zərflik birləşmələri ayrıca sintaqm təşkil edir və alçaq qalxan tonla tələffüz olunur.

Əgər zərflik qrupları sadə cümlələrin son mövqeyində gələrsə, bu halda onlar əsasən vurğusuz olur və cümlənin intonasiya quruluşuna təsir göstərmir və ayrıca sintaqm təşkil etmir.

Məsələn:

– The' Browns 'usually have a bowl of ,fruit on the side board.

Lakin bu ümumi qaydada müstəsna hallar da vardır. əgər sadə cümlənin sonunda gələn zərflik qrupu fikir ardı kimi fikrə nəyisə əlavə edirsə və nəyisə məhdudlaşdırırsa, bu halda sadə cümlələrin sonunda işləyən zərflik qrupu ayrıca

sintaqm təşkil edir və bu zaman cümlənin intonasiya quruluşunda dəyişiklik baş verir. Məsələn: – 'Any new of , Mary? – She is 'coming to , London | to , day.

– 'Mary ´ takes her 'son to , school every , morning.

– They are 'going to the 'country , again this , summer.

Tərkibində bir neçə təyin olan mübtəda qruplu sadə cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə baş verir.

Məsələn:

A 'well-built' handsome 'young fellow | - in a 'brown , suit | 'came to 'open the , door.

İngilis dilində sadə cümlədə feli sifət, məsdər və feli bağlama tərkibləri olduqda sadə cümlə iki intonasiya qrupuna (sintaqma) bölünür və bu tərkiblər əsas cümlədən xüsusiləşmiş intonativ vasitələrlə ayrılır. Məsələn: The 'train 'coming in a 'minute , later | the too 'brothers, parted. 'Passing the road | the children 'entered the , garden.

It is 'necessary for , you | to re'turn home.

'After having 'finished their Jessons | the 'boys be'gan to 'play football.

İfadə edilən fikrin həcmindən, zənginliyindən, miqyasından və s. asılı olaraq, cümlələrdə eyni vaxtda bir neçə həmcins üzv işləyə bilər. Bu halda sadə cümlə belə həmcins üzvlərin hesabına genişlənir. Elementlərin say tərkibindən asılı olaraq belə cümlələrin aksent-melodik strukturu da dəyişir və belə cümlələr natamam sintaqmlarla səciyyəvi olur. Cümlə daxilində həmcins üzvlər sözlərdən, söz birləşmələrindən, hətta cümlələrdən ibarət ola bilərlər. Məsələn:

We 'grow 'all kinds of , vegetables such | as po ,tatoes, , cabbage, , cauliflowers, | , onions | and to , matoes.

Həmcins üzvlü cümlələrin ümumi bir melodik əlaməti vardır. Onlar bir qayda olaraq, sadalanma intonasiya ilə tələffüz edilirlər. Sadalama qalxan və düşən tonla ola bilər. Emosional-neytral nitqdə həmcins üzvlər (sonuncudan başqa) bir qayda

olaraq alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Ancaq hər həmcins üzvü özündən əvvəlkinə nisbətən alçaq qalxma və dar diapazonla səciyyələnir. Məsələn:

He was 'just a , good, | , dull , | , honest | , plain man.

In his own small , room | Martin , lived, , slept, studied, , wrote 'and kept , house.

'Day by , day | , 'week , after week, 'month after , month | I was coldly neglected.

Cümlə daxilində həmcins üzvlərin məzmunu xüsusi olaraq nəzərə çapdırmaq nəzərdə tutularsa, bu halda həmcins üzvlər yüksək düşən tonla tələffüz olunur və cümlə sintaqmatik üzvlənməyə məruz qalır. Məsələn:

, Sometimes | the skies are 'overcast with 'heavy , clouds. There are ` storms | with ` thunder | ` lightning | and ` hail.

Həmcins üzvlərdən əvvəl işlənən ümumiləşdirici söz yüksək düşən tonla, həmcins üzvlər isə ayrıca sintaqm təşkil etməklə alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

'All the progressive 'people of the ` world | and 'young men | and , women, | black and , white | are fighting for 'peace.

İngilis dilində feli sifət, məsdər və cərənd tərkibləri cümlə daxilində ayrıca sintaqm təşkil edir və əsas cümlədən xüsusiləşmiş intonativ vasitələrlə ayrılırlar. Məsələn:

In 'order for' two 'molecules to react| they must be in , contact.

When , traveling| I 'saw many'interesting , places.

The ´ meeting having , finished | we ´ left the , hall.

'Passing the , road | the 'children ´ entered the , garden.

On 'hearing my voice | he , stopped (7, s.209)/

Tərkibində sərbəst əlavəsi olan cümlələr ayrıca sintaqm təşkil edir, aid olduğu üzvdən fəsilə ilə ayrılır. Sərbəst əlavələr cümlənin iki mövqedən işləyə bilər: ortasında və sonunda. Cümlənin ortasında işlənən əlavə cümləni üç sintaqma bölür. Birinci və ikinci yarımçıq sintaqmlar olduğundan, əsasən qalxan tonla, sonuncu sintaqm isə düşən tonla tələffüz edilir. Bu mövqedə işlənən əlavələr cümlənin birinci və üçüncü sintaqmına nisbətən alçaq tonal səviyyədə tələffüz olunur.

My' brother-in- , Law, | Henry Sandford/ 'married to my 'elder' sister , Helen.

, Charles, | that 'affectionate 'young , man/ be'loved of , ladies, | 'smiled to him , self.

Əlavələrin melodik istiqaməti izah etdiyi üzvün aksent-melodik strukturu ilə sıx bağlıdır. Əgər cümlə düşən tonla tələffüz edilirsə, əlavə də həmin tonla tələffüz edilir. Məsələn:

It is 'Betty , Smith | my 'wife's , niece.

Cümlənin sonunda gələn əlavələr də vurğulu olur, ayrıca sintaqm təşkil edir və əsasən düşən tonla tələffüz edilir. Əsas cümlədən fərqli olaraq, son mövqeli əlavələr alçaq tonal səviyyədə, dar diapazonda tələffüz olunur.

Məsələn:

'This is my , niece | 'Betty , Smith.

It was a 'soft 'spring night, | warm and , starlit.

It was in' fact vary 'good , beer, | dark and , smooth.

They have 'only one , child | , Beny.

Əgər əlavənin məzmunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq nəzərdə tutularsa! Bu halda orta mövqeli əlavə və bundan əvvəlki üzv yüksək düşən tonla tələffüz edilir. Məsələn:

Our neighbours, ! Mr. and Mrs. White have , arrived.

İngilis dilində xüsusiləşmələr ayrıca sintaqm təşkil edir və özünəməxsus aksent-melodik strukturla səciyyələnir. Cümlənin əvvəlində işlənən xüsusiləşmiş

üzv ayrıca sintaqm təşkil etməklə, alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

So , thinking | I 'made my 'way to the , den. (Stevenson)

Cümlənin orta mövqeyində işlənən xüsusiləşmiş cümlə üzvü cümləni üç sintaqma bölür. Xüsusiləşmiş sintaqm əvvəlki sintaqmdan qısa fiziki fasilə ilə, sonrakı sintaqmdan isə nisbətən uzun fasilə ilə ayrılır. Xüsusiləşmiş sintaqm əsasən qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

He' turned , round,| and 'walking to the , window,| 'drew up the , blind
(Wild).

Orta mövqeli əlavələr qısa olduqda aid olduğu üzv ilə bir sintaqm təşkil edir. Cümlənin sonunda gələn xüsusiləşmiş üzv vurğulu olur və ayrıca sintaqm təşkil edir və düşən tonla tələffüz edilir. Məsələn:

There were 'two , figures,| 'middle 'aged and , young.

He was be´ side the , window } s' taring at the dark , street.

'We, men| discuss p , olitics,| , business } and the 'latest news.

Tərkibində parantezaları (ara sözlər, xitablar, müəllif sözləri) olan sadə cümlələr də sintaqmatik üzvlənmə baş verir.

Paranteza dedikdə, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər, birləşmələr və s. nəzərdə tutulur. Paranteza daxil olduqları cümlənin məzmununu dəyişmir, ancaq onlara nə isə bir şey əlavə edir və onların məzmununu bir qədər zənginləşdirir. Parantezalar danışanın əsas fikrə şəxsi münasibətlərini ifadə edir və əsas fikri ifadə edən cümlələr arasında əlaqə (kontakt) yaradıcı bir vasitə kimi çıxış edir. İstər danışığı dilində, istərsə də ədəbi dildə işləndiyi bütün sahələrdə, o cümlədən bədii ədəbiyyatda parantezalardan geniş istifadə edilir. Müşahidələr və təcrübə tədqiqatları göstərir ki, paranteza maraqlı doğuran intonativ xüsusiyyətləri vardır. (7, s.213)

Məsələn:

'As you , see I have 'rather 'small , feet.

We shall 'go to the , sea, I expect.

Parantezaların bir hissəsini xitablar təşkil edir. İngilis dilində xitablar üç mövqedə işlənir. Semantik baxımdan əhəmiyyətli olan xitablar bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində işlədilir. Cümlənin əvvəlində işlənən xitablar bir qayda olaraq vurğu daşıyır və əsas cümlədən fasilə ilə ayrılır. Bu mövqedə xitablar ayrıca sintaqm təşkil edir və müxtəlif tonlarla tələffüz edilir. Cümlənin əvvəlində gələn xitablar bir və yay bir neçə aksent mərkəzə malik olur. Bu xitablar sadə, yaxud mürəkkəb olmasından asılıdır. Cümlənin əvvəlində gələn xitablar bir sıra mənə çalarları ilə səciyyələnir:

1. Rəsmi, işgüzar, ciddi söhbətlər əsasında – dərslər, mülahizələrdə, məktublarda və s. edilən müraciətlər düşən tonla tələffüz edilir. Məsələn:

ˌ Children, | ˈ stop ˌ talking.

My ˈ dear ˌ child, | you ˈ think you can ˌ trifle with me.

ˈ Ladies and ˌ gentlemen, | I want to ˈ talk to you of a very imˈ portant ˌ matter.

Alçaq düşən ton müraciətə nisbətən yumşaqılıq çalarlığı verir.

2. Cümlənin əvvəlində xitabla işlənən yüksək qalxan ton. müraciətdən çox xitaba çağırış çalan xarakteri verir. Xitablarda yüksək qalxan ton o halda işlənir ki, ondan sonra gələn əsas cümlə də həmin tonla tələffüz edilmiş olsun. Bu halda xitab bu və ya digər işin, hərəkətin təcili, dərhal, yerinə yetirilməsinin vacibliyini ifadə edən çağırış kimi səslənir. Məsələn:

Miss ˌ Robertson, | will you ˈ take a ˌ letter, please.

ˌ Jimmy, | you are obˈ liged to ˈ do it at ˌ once.

3. Dostcasına, səmimi və qeyri-səmimi müraciətlər alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

Miss ˌ Mary, | I ˈ don't ˈ want you to ˈ spend too ˈ long on that letter.

My ˈ dear ˌ friends, | I am ˈ happy to have an oppo ˈ rtunity of ad ˌ dressing you.

4. Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, xəbərdarlıq, nəzarət xarakterli müraciətlər düşüb-qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

Ma ,ry,| 'may I 'use your , ruler?

Mot ,her,| may I 'take an , apple?

Pet ,er,| 'will you 'see to my , luggage?

5. Dostcasına söhbət əsnasında edilən müraciətlər də düşüb-qalxan tonla deyilə bilər. Məsələn:

He ,len,| 'don't be , angry with me?

Ed ,dy,| why 'don't you , phone me?

Bu tonlardan əlavə, cümlənin əwəlində gələn xitablar neural tonla da işləyə bilər.

Yüksək səviyyəli (High Level Tone) neytral tonla işləndikdə xitabların məzmunu tərif, minnətdarlıq, ruhlandırma, zövq və s. kimi münasibət çalarları ifadə edir.

– Darling, /I am de , lighted.

– Darling /, You' don't 'know how happy you've , made me.

Aşağı səviyyəli neytral tonla işləndikdə xitabların məzmunu məzəmmət, təhqir, xəbərdarlıq, nəzakətsizlik çalarları ifadə edir. Məsələn:

You ,dirty liar| how 'dare you 'talk to me like , that.

You ,little devil | you have' made' mess of th `e whole , thing.

Cümlənin sonunda gələn (işlənən) xitablar öz müraciət, çağırış və dinləyicinin diqqətini cəlb etmək funksiyasını itirdiyindən, semantik baxımdan da bir o qədər əhəmiyyətli deyildir. Cümlənin sonunda işlənən sözlər əsasən insan adlarından və onlara məxsus titul bildirən sözlərdən ibarət olur. Xitab kimi işlənən belə sözlər nəzakət, hörmət bəzən də tənqidi münasibət xatirinə işlədilir.

Cümlənin sonunda gələn xitabların bu keyfiyyətləri onların aksent-melodik strukturuna da öz təsiri göstərir. Belə ki, cümlələrin son mövqeyində gələn xitablar əsasən ayrıca sintaqm təşkil etmir və əsas cümlənin taktardı hecalan kimi çıxış edir. Məsələn:

'That's ˌ right, Mr. Jones.

Will you send it to me? - ˌ Yes, sir.

Bununla belə, ritmik meyindən asılı olaraq cümlənin sonunda gələn xitablar bəzən zəif vurğu daşıya bilər.

Düşən tondan sonra (xüsusilə yüksək düşən tondan) son mövqeli xitablar zəif qalxma ilə tələffüz olunurlar.

Cümlənin sonunda xitabı səciyyələndirən bu intonativ əlamət melodik baxımdan xitabı əsas cümləyə bağlayır. onu cümlənin ümumi melodik axımına qoşur. Bu halda xitab bir növ əsas cümlənin sonuncu vurğulu elementi kimi çıxış edir. Düşən tondan son mövqeli xitabların alçaq qalxan tonda tələffüz edilməsi xitablara nəzakət, hörmət məhəbbət və s. kimi mənə çalarları verir.

'Don't be 'too ˋ rude, young ˌ Peter.

Good ˋ morning, Mrs. ˌ Wood.

Does this bus go to Trafalgar Square? - ˋ Yes. ˌ sir.

Cümlənin ortasında xitabların işlənməsinə az təsadüf edilir. Cümlənin ona mövqeyində işlənən xitablar da əsasən vurğusuz olur. Orta mövqeyə gələn xitablar cümlənin melodik axımını iki sintaqma bölür. Xitablar cümlənin birinci hissəsinə aid olur və birinci sintaqma taktardır hecalan kimi çıxış edir. Məsələn:

You' don't 'mean to ˌ say, Jack | 'that it's your 'cousin's ˌ money.

Orta mövqeli xitablar bəzən nəzakət xatirinə alçaq qalxan tonla tələffüz edilə bilər.

And ˌ now my ˌ child, it's' time you' went to ˌ bed.

Cümlə ortasında gələn xitabların birinci, yaxud ikinci intonasiya qrupuna aid edilməsinin mühüm prosodik-semantik əhəmiyyəti vardır. Məsələn:

Good, afternoon, Mrs. White,| 'how a ˋ re you!

Bu cümləni iki aksent-melodik tələffüz etmək olar və hər birini də müxtəlif mənə çalarlarında:

Good afternoon, Mrs. White, | 'how `are you!

Bu aksent-melodik model xitabı cümlənin ön hissəsinə aid edir. Bu halda xitab vurğusuz olur və taktardı heca kimi çıxış edir. İkinci hissə ayrıca sintaqma təşkil etməklə iki aksent mərkəzdə tələffüz edilir.

Məzmun etibarilə bu aksent-melodik ünsiyyətə iki nəfərin iştirakını və Missiz Vaytın salamlamağı və onun əhvalını xəbər almağı nəzərdə tutur. Əgər xitab cümlənin ikinci hissəsinə aid edilərsə, həm cümlənin aksent-modeli, həm də məzmunu dəyişəcək. Cümlə üç sintaqmda ayrı-ayrı aksent-melodik modeldə (cizgidə) tələffüz olunacaq. Bu halda xitab struktur etibarilə cümlənin ortasında çıxış etsə də, vurğulu olduğundan sonuncu sintaqma aid olur, birinci sintaqmdan həm melodik, həm də məzmun baxımından əlaqəsi kəsilir. Bu aksent-melodik model belə situasiya yaradacaq. Müəllim. yaxud lektor auditoriyaya daxil olur. Auditoriyaya ümumi salam verir. Elə həmin anda Missiz Vayta müraciət onun əhvalını soruşur. Good, afternoon... Mrs.White, /'how are you! (7, s.217-218)

İngilis dilində xitabların vurğusuz mövqeyi, digər cümlə üzvü ilə qarşılaşma yaradaraq fonoloji məzmun kəsb edir. Belə ki, mübtəda və tamamlığın xitabdan fərqləndirilməsində vurğu mühüm amil kimi çıxış edir.

Məsələn:

'Turn the 'water `on, Pete. (xitab)

'Turn the 'water on `Pete. (tamamlıq)

'Don't `say, Tom. (xitab)

'Don't 'say `Tom. (tamamlıq)

`Children,| 'turn the water on `Peter. 'Children 'turn the 'water on `Pete.

Cümlənin müstəqil (sərbəst) elementləri olan ara sözlər heç də hamısı istənilən mövqedə işlənmə bilmir. Onların cümlədə distribusiyasında müəyyən məhdudiyyət müşahidə edilir. Digər tərəfdən, “ara sözlər” termini də bir anlayış kimi bu sözlərin distributiv məzmunu tam şəkildə ifadə etmir. Belə ki, “ara sözlər” anlayışı (termini) anaq cümlənin ortasında, orta mövqedə işlənən sözlərin

və birləşmələrin məntiqi məzmunu özündə əks etdirə bilir. Odur ki, cümlənin sərbəsti elementlərindən olan ara sözlərin distributiv məhdudiyətini və onların yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərə alaraq, ingilis dilində hər bir mövqedə işlənən ara söz və birləşmələr ayrıca, xüsusi terminlə ifadə edilir. Cümlələrin əvvəlində işlənən söz və birləşmələr “Temporizers” - Temporayzis; cümlənin ortasında işlənən söz və birləşmələr “Parentheses”-Parantezalar; cümlənin son mövqeyində işlənən söz və birləşmələr isə, “Afterthoughts”-Cümlə /fikir/ardı ifadələr adlanır. Bununla belə, ənənəvi olaraq, cümlənin bütün müsəqil (sərbəst) elementlərinin məcmusu “parantezalar” termini ifadə olunur (7, s.225).

Parantezlərin böyük bir qrupunu da ara sözlər təşkil edir. Ara sözlər cümlədə üç əsas funksiya yerinə yetirir:

a) danışanın ifadə etdiyi fikrə şəxsi münasibətini bildirir;

b) əsas fikri ifadə edən cümlələr arasında əlaqə (kontakt) yaradıcı bir vasitə kimi çıxış edir;

v) cümlədə ifadə edilən fikrin məzmununu tamamlayır, zənginləşdirir.

Ara sözlər də xitablar kimi. sintaktik cəhətdən cümlə üzvlərinə bağlı olmadığından onların yeri də cümlədə sabit deyildir. Odur ki, ara sözlər cümlənin hər üç mövqeyində işləyə bilər. Danışan üçün əhəmiyyətli olan sözlər bir qayda olaraq, cümlənin əvvəlində işlədilir. Ümumiyyətlə, cümlənin əvvəli ara sözlərin işlənməsi üçün daha çox səciyyəvidir. Ara sözlər də quruluşuna görə sadə və mürəkkəb ola bilər. Ara sözlər müxtəlif mənə və münasibət çalarları ifadə edir. Bundan əlavə, ara sözləri danışanın ifadə etdiyi fikrə müxtəlif münasibətləri əks etdirdiyindən onların iştirak etdiyi cümlələrdə rəngarəng. kommunikativ mənə və intonasiya çalarları da olur.

İngilis dilinə ara sözlərin ən çox işləndiyi mövqe cümlənin əvvəlidir. Cümlənin ön mövqeyində ara sözlər vurğulu olur və ayrıca sintaqm təşkil edir. Danışanın niyyətində və şəxsi münasibətindən asılı olaraq, ön mövqeli ara sözlər müxtəlif tonlarla tələffüz edilə bilər.

Əgər danışan şəxs ara sözlərə xüsusi əhəmiyyət verirsə, ifadə etdiyi fikrin məzmununda onun vahidliyini xüsusi qeyd etmək istəyirsə, bu halda ara sözlər

düşən, yaxud düşüb qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

Do you play chess. – Of course / I do.

What do you do in the evening? – Occasionally, we go to a dance.

Help yourself the whisky. – Personally, I never touch the stuff.

Əgər danışan şəxs ara sözlərin məzmununa xüsusi əhəmiyyət vermirsə, bu halda ara sözlər vurğu daşıyır. ancaq ayrıca intonasiya qrupu təşkil etməyə də bilər.

Məsələn:

Of course you know my father.

Ümumiyyətlə, ara sözlərin özləri ayrılıqda müstəqil fikir ifadə etmədiyindən həmişə əsas cümlə ilə məna baxımından sıx bağlı olur. Ara sözlərin əsas cümlə ilə məna bağlılığı onların melodik istiqamətinə də ciddi təsir göstərir. Odur ki, cümlələrin əvvəlində ara sözlər ən çox alçaq qalxan tonla tələffüz olunur. Məsələn:

As for me I never take mustard/or pepper.

What do you drink in the morning? Generally, I drink coffee in the morning.

Bir qrup ara sözlər vardır ki, onlar əsasən cümlənin əvvəlində işlədilir. Belə ara sözlərin şəxsi münasibət etməkdən çox ani fikirləşmək üçün əsas fikri formalaşdırmaq üçün vaxt əldə etmək məqsədi ilə işlədilir. Bu növ ara sözlər ingilis dilində giriş ifadələri, yaxud temrorayzələr (speech introduction or temporisers) adlanır. (7, s.226) Məsələn:

Well: let me see; er: you see.

Vaxt əldə məqsədi ilə işlədilən ara sözlər əsasən qalxan tonla, yaxud neytral tonla tələffüz edilir. Məsələn:

How many rooms in the house?

Let me see/ one/ two/ three/ four/ five

Yes, five rooms. Well what's the matter with you Mr.Walker?

Tərəddüd xarakterli reaksiyalarda ara sözlər əsasən orta neytral tonla tələffüz edilir. Məsələn:

'Is there anything to your ta'ste on the , menu? Oh, , yes/all 'kinds of , things.

Cümlənin əvvəlində işlənən ara sözlərinin akustik parametrləri və tonal səviyyəsi aşağı olur. Ara sözlər normal, bəzən də zəif vurğu ilə səciyyələnir. Ara sözlər əsasən iti temple tələffüz olunur. Ara sözlərdə tonun hərəkəti əsasən qalxan istiqamətində olur.

İngilis dilində orta mövqeli ara sözlər bir qayda olaraq, vurğusuz olur. Bu halda əsas cümlə melodik baxımdan iki sintaqma bölünür və hər bir sintaqm özünün aksent-melodik xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Orta mövqeli ara sözlər melodik baxımdan birinci sintaqma qoşulur və onun vurğusuz hecalarını təşkil edir. Birinci sintaqm hansı tonla deyilsə, ara söz də o melodiyanı zəif halda davam etdirir. İkinci sintaqm isə müstəqil sintaqm təşkil edir və əsasən düşən tonla tələffüz edilir. Məsələn:

You , know, of course,| he is my , brother. I could , not, possibly,| 'let you 'stand in 'front of that , picture (Wild).

“ , Yes, certainly,| I know , that said the doctor” (Stewenson).

, Timothy, indeed, was' seen , seldom (Galsworthy).

İngilis dilində ara sözlər orta mövqedə olduğu kimi, cümlənin son mövqeyində də vurğusuz olur. Ara sözlər bu mövqedə əsas cümlənin melodik istiqamətini davam etdirir. Əsas cümlə düşən tonla deyilsə, ara sözü də həmin tonla tələffüz edilir. Bu halda ara sözlər zəif tonla alçaq tonal səviyyədə tələffüz olunur. Məsələn:

I am 'not 'good at , language, you know.

We have 'spolit that attitude, I think.

Cümlənin orta və son hissələrində gələn ara sözlər məna əhəmiyyətindən və danışanm şəxsə münasibətdən asılı olaraq, vurğu qəbul edə bilər və həddindən artıq qısa fasilə ilə ayrılı bilər.

I , mean, | of course, | in , character.

There are 'settlements and , things of | course.

Emfatik nitqdə son mövqeli ara sözlər yüksək ton qarşısına bəzən alçaq qalxan tonla tələffüz edilə bilər. Məsələn: `I don't matter, I su , ppose.

İngilis dilində parantezaların müəyyən bir qrupunu da ara cümlələr təşkil edir. Qrammatik cəhətdən əsas cümlə ilə sintaktik əlaqəsi olmayan, cümlə daxilində xüsusi cümlə təşkil edən sözlər qrupu ara cümlələr adlanır. Ara cümlələr də ara sözlərin funksiyasının yerinə yetirir. Ara cümlələr də ara sözlər kimi, hər üç mövqedə işləyə bilər, ancaq ara cümlələr üçün cümlənin orta mövqeyi daha səciyyəvidir.

Cümlənin əvvəlində ara cümlələr bir qayda olaraq vurğulu olur, ayrıca sintaqm təşkil edir. Ən azı iki aksent mərkəzə malik olur. Ön mövqeli ara cümlələr tam müstəqil fikir ifadə etmədiyindən onlar əsas cümlədən həm mənə, həm də melodik baxımdan asılı olurlar. Odur ki, ön mövqeli ara cümlələr bir qayda olaraq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn:

To 'tell the , truth,| I 'don't 'want to' go , there.

, Personally, darling,| to 'speak 'quite , candidly,| I 'don't much 'care about the 'name of , Ernest (O. Wilde).

Ön mövqeli ara cümlələr semantik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etdikdə və danışan şəxs ara cümləni xüsusən nəzərə çarpdırmaq istədikdə, bu halda ara cümlələr düşüb qalxan tonla tələffüz olunur. Məsələn:

For , my own , part,| I should , love it.

I , dare , say, | the 'favour of your 'company has been much , felt. I am sure.

Cümlənin ortasında işlənən ara cümlələr əsasən cümlədən qısa və uzun fasilə ilə ayrılır. Belə cümlələr əsasən üç sintaqmdan ibarət olur. Ara cümlə birinci sintaqmdan qısa fiziki fasilə ilə, sonrakı sintaqmdan isə nisbətən uzun fasilə ilə ayrılır. Cümlə ortasında işlənən ara cümlələr əsasən zəif vurğu ilə səciyyələnir.

Belə cümlələr alçaq tonal səviyyədə, dar diapazonda tələffüz olunur. Cümlənin tələffüz sürəti iti olur. Cümlənin birinci sintaqmı əsasən düşən tonla, ara cümlə isə qalxan tonla tələffüz olunur. Sintaqmların melodik axını mürəkkəb ton formasını alır. Məsələn:

We , live,| as I ,hope you , know, Mr. Worthing| in 'age of , ideals.

` That,| if you a,llow me to , say so,| is the 'rudest , thing, I have heard.

It is a' difficult , thing| to be , sure| to 'have a' daughter well , married.

Ara cümlədən əvvəl budaq cümlə gələrsə, bu halda hər iki cümlə qalxan tonla tələffüz olunur. Məsələn:

Be'fore we 'settle down to , talk,| I have, lots to , say,| 'tell me one , thing.

Cümlənin sonunda gələn ara cümlələr aksent-melodik baxımdan iki formada tələffüz edilə bilər. İki elementdən ibarət olan ara cümlələr son mövqedə əsasən vurğusuz olur və taktardı hecalar kimi əsas cümlənin melodik axımının istiqamətini davam etdirir. Məsələn:

We shall 'go to the , sea. I expect.

You' didn't 'happen to 'see Irene. I suppose.

We 'went to , see her yesterday. I understand.

Əgər ara cümləni təşkil edən elementlərin sayı ikidən çox olarsa, bu halda ara cümlə zəif vurğulu tələffüz edilir, əsas cümlədən qısa fiziki fasilə ilə ayrılır və ayrıca sintaqm təşkil edə bilər. Məsələn:

We shall 'reach the airport in safely, | I have no doubt.

Cümlənin sonunda ara cümlə bəzən uzun ola bilər. Bu halda ara cümlə iki sintaqm təşkil edir və hər bir sintaqm ayrıca aksent-melodik modeldə tələffüz edilir.

Cümlənin ortasında işlənən ara cümlələr əsasən cümlədən qısa və uzun fasilə ilə ayrılır. Belə cümlələr əsasən üç sintaqmdan ibarət olur. Ara cümlə birinci sintaqmdan qısa fiziki fasilə ilə, sonrakı sintaqmdan isə nisbətən uzun fasilə ilə ayrılır. Cümlə ortasında işlənən ara cümlələr əsasən zəif vurğu ilə səciyyələnilir.

Belə cümlələr alçaq tonal səviyyədə, dar diapazonda tələffüz olunur. Cümlənin tələffüz sürəti iti olur. Cümlənin birinci sınaqını əsasən düşən tonla, ara cümlə parantezaların bir qrupunu da müəllifin sözləri təşkil edir. Müəllifin sözlərinin intonasiyası mətnlərin oxunuşu üçün xarakterikdir. Mətnin səsləndirilməsi zamanı vasitəsiz nitqin müəllif sözlərindən fərqləndirilməsində intonasiya xüsusi rola malikdir.

Paranteraların bir qrupunu da müəllifin sözləri təşkil edir. Müəllifin sözlərinin intonasiyası mətnlərin oxunuşu üçün xarakterikdir. Mətnin səsləndirilməsi zamanı vasitəsiz nitqin müəllif sözlərindən fərqləndirilməsində intonasiya xüsusi rola malikdir.

Müəllifin sözü vasitəsiz nitqin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Vasitəsiz nitqin əvvəlində gələn müəllifin sözləri iki və daha artıq elementdən ibarət ola bilər.

İki elementdən – mübtəda və xəbərdən ibarət olan ön mövqeli müəllifin sözləri müxtəlif intonativ əlamətlərlə səciyyələnir. Ön mövqeli müəllif sözləri alçaq, orta səviyyəli düzxətli tonla və bəzən də vurğusuz olmaqla taktönü hecalar kimi tələffüz edilir.

Ön mövqeli müəllifin sözlərinin aksent-melodik xüsusiyyətləri onların qrammatik, semantik məzmunu ilə sıx bağlıdır. Belə ki, “He said, he asked, he added, he replied” – O dedi, o cavab verdi, o soruşdu və s. tipli birləşmələr qrammatik, semantik baxımdan bitkin deyildir. Digər tərəfdən, birləşmənin ikinci elementi təsiri fəllər olduğundan obyekt tələb edir. Odur ki, danışan və oxuyan şəxs müəllif sözü üzərindən sürətlə keçir və əsas diqqətini vasitəsiz nitqə – fəllin tələb etdiyi obyektə, fikrə yönəldir. Bu halda, cümlənin ümumi melodik istiqamətində kəskin dəyişiklik yaranır. Belə ki, səs tonu alçaq səviyyədə birdən yüksək qalxır və bu qalxma ikinci sınaqın xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini signal edir. Məsələn:

A 'man said: “Then have your , answer”

He , said: “ 'Are you , tired?”

Müəllifin sözü və vasitəsiz nitq həddindən artıq, xüsusilə vasitəsiz nitq qısa olarsa, bu halda hər ikisi bir sintaqm təşkil edir. Müəllif sözü bu halda vurğusuz olur. Məsələn:

He 'cried: “`No, `no”.

A 'woman 'said: “`Yes, `yes”.

He ex'claimed: “`Yes”.

Cümlənin əvvəlində işlənən müəllif sözləri bəzən tabeli mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edə bilər. Bu halda müəllif sözləri ayrıca sintaqm təşkil edir və alçaq qalxın tonla tələffüz edilir. Bu mövqedə müəllif sözləri dar və zəif vurğu ilə səciyyələnir. Məsələn:

Then she 'said ,suddenly / “I shall be 'going `now”.

2.3. Cümlənin kommutativ tiplərinin intonativ-variativ səciyyəsi

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, intonasiya cümlələrin sintaktik fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə sintaktik struktursuz mövcud ola bilməz. İntonasiya cümlənin qəlbidir. İntonasiya kommunikativ vahidi müəyyən formaya salmaqla kifayətlənmir, onu həm də fikri anlaşılıq üçün kiçik məna vahidlərinə – sintaqmalara bölür.

İntonasiya cümlənin həm kommunikativ növləri həm də onların sintaktik strukturu ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Cümlələrin bir qismində əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya təsdiq edilir, ya inkar edilir; başqa bir qrup cümlədə heç bir məlumat verilmir, əksinə danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədilə həmin cümlələrdən istifadə edir; digər qrup cümlələrdə istək, arzu və s. ifadə edilir. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur. Cümlələrdə yürüdülməyən məqsədin belə dəyişkən olması həmin

cümlələrin deyiliş xüsusiyyətlərini; intonasiyanı da dəyişir. Belə ki, hər bir cümlə məqsəddən asılı olaraq özünəməxsus intonasiyaya – deyiliş xüsusiyyətinə, aksent-melodik qəlibə malikdir. Məsələn:

Shut the ₁ door (əmr). Shut the ₂ door (xahiş). Shut the ₃ door (xəbərdarlıq).

Bu cümlələrdə intonasiyanın fərqlənməsinə səbəb, daha doğrusu, müxtəlif intonasiyaları doğuran amil həmin cümlələrdə yürüdülməli məqsəddir. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır. İntonasiya isə öz növbəsində, məqsədin göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı məqsədlə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Əgər intonasiya fərqli olmasa idi, dinləyici müxtəlif məqsədlərlə deyilmiş “Shut the ₁ door” – cümləsi ilə “Shut the ₂ door” cümləsi arasında heç bir fərq qoyula bilməzdi. Yuxarıda verilən cümlələrin dil materialı eynidir. Bu cümlələr eyni sözlərdən əmələ gəlmişdir. Bu cümlələrdə söz sırası eynidir, eyni tipli əlaqə vasitələrinə malikdir, lakin onların intonasiyası müxtəlifdir.

Bu deyilənlər göstərir ki, cümlələrin bu cəhətdən fərqlənməsində, onların kommunikativ (ünsiyyət) növlərə və yarımnövlərə ayrılmasında intonasiyanın çox böyük rolu vardır. İntonasiya cümlələrdə o qədər incə məqsəd və emosional münasibətlər toplusu yaradır ki, onları heç bir qrammatik vasitələrlə vermək mümkün olmur.

İntonasiyanın belə ciddi təsir qüvvəsi ilə danışanın məqsəd və münasibəti arasındakı sıx əlaqədən çıxış edərək dilçilikdə cümlənin dörd əsas kommunikativ növü fərqləndirilir: 1) Nəqli cümlə. 2) Sual cümləsi. 3) Əmr cümləsi. 4) Nida cümləsi.

Cümlənin müxtəlif kommunikativ növləri ənənəvi olaraq enən və qalxan tonların hərəkəti və dərəcəsi ilə müəyyənləşir. Nəqli cümlələrin intonasiyasında səsin tonu bir qayda olaraq enir. Nəqli intonasiyasının söyləmə, nəql etmə, replika, bildiriş, elan və s. Yarım kommunikativ növləri vardır.

Nəqli cümlələr əsas bir funksiya – məlumat vermə funksiyasını yerinə yetirir. Nəqli cümlələrdə verilən məlumatların forma və xarakterindən asılı olaraq, həmin

cümlələr situasiyadan və digər amillərdən asılı olaraq intonasiya baxımında variativləşir.

Nəqli cümlələrdə məlumat müxtəlif formalarda verilir və məlumat vermənin bir-birindən fərqlənən yarım kommunikativ növləri vardır. Nəql etmənin kommunikativ növlərinin ayrı-ayrı işlənmə sahələrinin olması qrammatik və semantik amillə bağlı olsa da, onlar öz nisbi müstəqilliyini ilk növbədə intonasiya spesifikasiyi və aksent-melodik modeli ilə təmin edirlər. Məhz intonasiya və aksent-melodik model onları eyni bir sintaktik şəraitdə və eyni bir məlumatın ifadə edilməsi zamanı da mühafizə edir.

İngilis dilində nəql etmə, məlumat vermə ifadə edən nəqli cümlələr əsasən yüksəkdən düşən tonlar ifadə edirlər.

It is 'still `raining. His' heart was' thudding with ex `citement.

Lakin təsviri və nominativ xarakterli nəqli cümlələr alçaqdan düşən tonla ifadə edilir.

Məsələn:

He was a 'caimly 'handsome ` fellow. A 'warm N ` night və s.

Elan və cavab xarakterli nəqli cümlələr də əsasən alçaqdan düşən tonla ifadə edilir. Məsələn:

The 'train a'rrives at ` five. 'Where are' keepers of the ` inn? – The 'old man ` shouted.

İngilis dilində real faktları birbaşa ifadə və sadə faktları təsdiq edən nəqli cümlələrlə yanaşı məzmununda nəyəsə işarə edən nəqli cümlələr intonasiya vasitəsi ilə müxtəlif münasibət mənaları ifadə edir. Bu qəbildən olan əsasən dialoji nitqdə, söhbətlərdə işlədilir. Məzmununda nəyəsə işarə edən nəqli cümlələr nəzakətli düzəliş, ziddiyyət, təkli, güman mənaları ifadə etdikdə nəqli cümlələr düşüb-qalxan tonla ifadə edilir.

Məsələn:

He is'thirty six - 'Thirty, four.

Aren't these apples sour? - , Some of them , are.

Formal nəzakət, ruhlandırma, sakitləşdirici xarakterli nəqli cümlələr alçaqdan qalxan tonla ifadə edilir.

Məsələn: you' won't , fall (don't be afraid)

,Thank you (formal politeness)

Who is there-It is ´ only , me. (sakitləşdirici)

Nəqli cümlənin təsirlənmə, çağırış, etiraz kimi münasibətləri ifadə edən nəqli cümlələr səs tonunun qalxıb enməsi ilə səciyyəvidir. Məsələn: He is'coming to ^morrow. He was 'drinking ^coffee və s.

Sual cümlələri də intonasiya ilə sıx bağlıdır. Sual cümlələri biri digərindən həm qrammatik, həm də intonasiya-aksent-melodik baxımdan fərqlənir. Sual cümlələrin yaranmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin kommunikativ və yarım kommunikativ növləri əsasən intonasiyaya əsaslanır. İngilis dilində ümumi sual cümlələri qalxan, xüsusi sual cümlələri isə düşən tonla ifadə olunur. Baxmayaraq ki, ümumi sual cümlələri qalxan tonla ifadə olunur, ancaq ümumi sual cümlələri yüksəkdən qalxan, düşüb-qalxan və qalxıb-düşən tonlarla da ifadə olunur. Məsələn, təklif, təkid və müzakirə xarakterli ümumi sual cümlələri yüksək düşən tonla, təkrarlanan ümumi sual cümlələri yüksək qalxan tonla, şübhə ifadə edən ümumi sual cümlələri düşüb-qalxan, çağırış xarakterli ümumi sual cümlələri isə qalxıb-düşən tonla ifadə edilir.

Məsələn: I hate cocoa – ´ would you ´ like a ´ cup of ` tea then (təklif)

Is it raining? - `Is it ´ raining? (təkrarlanan ümumi sual)

I am sorry, Mammy. - ,Are you really , sorry (şübhə)

He shot an elephant - ^Did he (çağırış)

Xüsusi sual cümlələri düşən tonla ifadə edilir. Düşən ton həm alçaqdan, həm də yüksəkdən düşən olur. Xüsusi sual cümlələri alçaq düşən tonla tələffüz edildikdə cümlənin məzmununda ciddilik, təmkinlik, maraq, bəzən də rəqabətsizlik və səbirsizlik münasibət mənaları ifadə edir. Məsələn:

Harry is not coming to tea - `who is `coming to , tea.

Xüsusi sual cümlələri yüksək düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmunu maraqlı, canlı, işgüzar səslənir. Məsələn: I got back yesterday - And where did you ` go , I wonder.

Xüsusi suallar yüksəkdən qalxan tonla tələffüz edildikdə məzmununda təkid, həddən artıq maraq, şübhə ifadə olunur. Məsələn: 'What have you been ´ doing hither´ to.

Yüksək qalxan ton təkrarlanan xüsusi suallar üçün səciyyəvidir. Məsələn: These flowers are for you - ´ who are for you?

Çağırış, ziddiyyət, ifadə edən xüsusi suallar qalxıb-düşən tonla ifadə edilir. Məsələn: Would Max have a game - ´ why not ^ ask him?

Sorğu xarakterli xüsusi suallar alçaq qalxan tonla ifadə edilir. Məsələn: What is your ,name?

' What is your o ,ccupation? ' What is you nationality? və s.

Bununla yanaşı seçmə və ayrıcı sualların özünəxas informasiya modeli vardır.

Məsələn: 'Do you 'know , Englishl or , French? (seçmə sual)

You ' don' t take , beer I , do you? (ayrıcı sual)

Əmr cümlələrin intonasiya çalarları rəngarəngdir. Belə ki, eyni bir leksik tərkibli qrammatik quruluşlu əmr cümləsi düşən, qalxan, düşüb-qalxan, qalxıb-düşən tonla ifadə edilə bilər. İngilis dilində əmr cümləsinin intonasiya ilə müşayiət olunan bir neçə yarım kommunikativ növü vardır; ciddi rəsmi, qəti əmr cümlələri düşən tonla ifadə edilir. Məsələn:

I don't like the pudding – 'Eat it ,up, I say.

Xahiş bildirən əmr cümlələri qalxan, xəbərdarlıq bildirən əmr cümlələri isə düşüb-qalxan, tonla ifadə edilir. Məsələn:

It is so hot here – `Open the , window (xahiş)

May I hold the baby for a minute? – `Be , careful with it. (xəbərdarlıq) Elan xarakterli əmr cümlələri yüksəkdən qalxan tonla ifadə edilir. Məsələn:

Have your `passport ´ready, please.

Mülayim və dostcasına edilən əmrlər yüksək düşən tonla, yüksək emosional xahişlər yalvarışlar isə düşüb qalxan tonla ifadə edilir. Məsələn:

I don't want to alone – 'Come a ´long with `us then.

I really must go. – `Please ,stay a ,little , longer.

Düşməni, bəzən də zarafatyana münasibət ifadə edən əmr cümlələri qalxıb-düşən tonla ifadə olunur. Məsələn:

It is not much of a cut – Then `don't `make so `much ^fuss about.

Nida cümlələri üç yol ilə əmələ gəlir “what”, “how” sual əvəzlilikləri ilə və intonasiya vasitəsilə. İntonasiya vasitəsilə əmələ gələn nida cümlələri törəmə nida cümlələri də deyilir. Bu növ nida cümlələri quruluş etibarı ilə nəqli, sual və əmr formasında ola bilər. Belə cümlələr qüvvətli emosiya bildirdikdə nida cümlələrinə çevrilir:

'Look at my `face! 'Isn't it `interesting! və s.

Həqiqi nida cümlələri "what", "how", "what a" sual sözləri ilə əmələ gəlir və sual sözlərindən fərqli olaraq, belə cümlələrdə söz sırası nəqli cümlə kimi sabit olur.

Məsələn: How `late you are! What a 'beautiful `flower!

İngilis dilində nida cümlələrinin müxtəlif intonativ xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, təəccüb ifadə etməyən nida cümlələri alçaqdan düşən tonla ifadə edilir.

Some flowers for you - How , sweet of you!

Nida cümlələri alçaqdan qalxan tonal ifadə edildikdə şən və dostcasına səslənir. Some more tart - 'No, , thank you!

Nida cümlələri alçaq səviyyəli melodik şkala və alçaqdan düşən tonla tələffüz edildikdə biganəlik, soyuqluq çaları ifadə edir.

What do you think of my garden? - 'Not , bad.

Nida cümlələri geniş diapazonlu yüksəkdən enən və qalxan şkala ilə tələffüz edildikdə təəccüb çalarını (təhqiredici, töhmətedici) ifadə edir. Məsələn: I am sorry to have to vote against you - A 'fine friend you 'turned ` out to be.

Nida cümlələri enən+qalxan tərkibli tonlu tələffüz edildikdə xoş, mülayim. səmimi səslənir. See you on Friday? - Right you , are!

Qeyd edək ki, digər kommunikativ cümlələrdə olduğu kimi, nida cümlələri də dar diapazonlu yüksəkdən qalxan tonla tələffüz edildikdə təkrarlanan nida cümləsinə çevrilir. Məsələn:

How cold is it today! - 'Cold to ´ day!

Danışanın ifadə etdiyi fikirdən təsirləndikdə və ya təəccübləndikdə nida cümlələri qalxıb-enən tonla ifadə edilir. Məsələn:

I paid two hundred dollars for it - 'Two ^ hundred!

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, eyni qrammatik quruluşlu cümlələr intonasiya vasitəsilə müxtəlif kommunikativ-informasiya formaları, çalarını alır. İntonasiya məqsəddən asılı olaraq onların tiplərini müəyyənləşdirir.

Sual məqsədilə işlədilən cümlələr sual cümlələri adlanır. Danışan şəxs sual cümlələri vasitəsilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənləşdirmək, fikrini dəqiqləşdirmək bu və ya digər məsələyə aid onun münasibətini bilmək və s. istəyir. Sual cümlələri biri digərindən həm qrammatik, həm də intonasiya, aksent-melodik struktur baxımından fərqlənir. Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya daha çox üstünlüyə malikdir. Sual cümlələrinin aşağıdakı kommunikativ və yarımkommunikativ növləri vardır.

İngilis dilində ümumi sual cümlələri iki yolla əmələ gəlir: köməkçi və modal fellərin cümlənin əvvəlinə keçməsi yolu ilə, cümlədə söz sırasını saxlamaq yolu ilə, yəni intonasiya vasitəsi ilə. Məs:

'Can I 'come , too? 'Does he 'live in the , village?

You are 'going back a , gain?

Cümlənin ümumi məzmununa verilən suala ümumi sual cümləsi deyilir. Ümumi sual cümlələri cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibəti ifadə edir. Belə sual cümlələrində müəyyən bir məlumat üzrə təsdiq (yes) və ya inkar (no) ibarət olan cavab tələb olunur. Ümumi suallara verilən qısa cavabın məzmununa uyğun olaraq dilçilər belə sualları “yes, no question” adlandırırlar.

Ümumi sual cümlələrində köməkçi və modal fellər vurğulu olur. Bunlarla yanaşı cümlənin tərkibində işlənən hər bir avtosemantik söz də vurğulu olur. İlk vurğulu hecadan son vurğulu hecaya kimi cümlənin melodik cizgisi pilləvari formada olur. Sonuncu vurğulu hecada səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Səs tonunun qalxması cümləni sual kimi formalaşdırır. Ümumi sual cümlələri ən çox marağ ifadə edir. Ümumi sual cümləsinin bir neçə yarımövliəri vardır.

1. Təsdiq xarakterli ümumi sual cümlələri.

Belə ümumi sual cümlələrində söz sırası sabit qalır. Bu o halda olur ki, sualı soruşan şəxs müsahibindən sualına təsdiq cavabı, razılaşma gözləyir. Belə cümlələr “So this” sözləri ilə işlədilir. Məs:

Good , morning, Jim. So you are 'back at ` work?

Belə cümlələrin sonu yüksəkdən düşən ton ilə səciyyəvi olsa da, cümlənin məzmununda suallıq ifadə olunur.

` Here you , are. So ` this is your , house? (7, s.184)

2. Təkid və müzakirə xarakterli ümumi sual cümlələri.

Bu növdən olan ümumi sual cümlələri əsasən qrammatik vasitə ilə formalaşır. Köməkçi və modal fellər cümlənin əvvəlinə keçir. Cümlənin melodik cizgisi pilləvari formada olur, ancaq sonuncu vurğulu heca səs tonunun yüksəkdən kəskin

düşməsi ilə səciyyələnir.

Sorry, I 'can't 'make this evening. – 'Are you 'free to `morrow night?

I am sorry but I `hate cocoa. – 'Would you 'like a 'cup of `tea then.

3. Əlavə izahat, məlumat verən ümumi sual cümlələri. Bu növ ümumi sual cümlələri köməkçi fellərlə şəxs əvəzliliklərinin işlənməsindən formalaşır. Belə suallar yüksək qalxan, yüksəkdən düşən və düşüb-qalxan tonla tələffüz olunur.

Məs: I've just seen John. ´Have you?

You are late. `Am I?

It's your turn. ^Is it? (7, s.184)

4. Təkrarlanan ümumi sual cümlələri. Bu növ cümlələrdə melodik şkala düzxətli neytral ton formasında (High Head) olur. Sonuncu vurğulu hecada səs tonu yüksək tonal səviyyədə dar diapazonda qalxır.

Is it raining? – 'Is it ´raining?

Will you be away long? – 'Will I be a'way ´long? (63, s.220)

5. Şübhə ifadə edən ümumi sual cümlələri.

Bu növ cümlələrin məzmununda şübhə, xoşagəlməyən münasibətlər ifadə olunur. Xoş təəssürat bağışlamayan belə münasibətlər cümlənin aksent-melodik modelinin dəyişməsi ilə formalaşır. Melodik şkalada vurğulu-vurğusuz hecalar alçaq tonal səviyyədə dar diapazonda tələffüz edilir. Melodik şkalanın hərəkət istiqaməti dar diapazonda alçaq səviyyədə düzxətli neytral tonun istiqaməti formasında olur. Melodik şkalanın sonu alçaq səviyyədə dar diapazonda qalxması ilə səciyyələnir.

I am sorry, mummy. – `Are you , , really , sorry?

This bus is at five. – `Have you , , made , sure?

I have no idea how to get there. – ,Couldn't you have , asked. (63, s.175)

6. Çağırış xarakterli ümumi sual cümlələri.

Bu növ cümlələr məzmununda ziddiyyət (antoqonizm), təsirlənmə, çağırış

ifadə edir. Cümlələrin məzmununda belə məna çalarlarının formalaşması başlıca olaraq intonativ vasitələrin dəyişməsi hesabına baş verir. Bu növ cümlələrdə vurğulu və vurğusuz hecalar yüksək tonal səviyyədə dar diapazonda tələffüz olunur. Sonuncu vurğulu hecada səs tonu orta, yaxud yüksək tonal səviyyədən qalxıb, sonra düşür. Səs tonunun qalxıb-düşməsi (Rise-Fall) bir və ya bir neçə heca daxilində baş verə bilər.

He shot an elephant. – ^Did he?

It's a faster car. – But is it any ^safer?

They have nowhere to live. – ^Haven't they?

Xüsusi sual cümlələri sual sözləri vasitəsilə formalaşır. Sual cümlələrinin bu növündə gah subyekt, gah obyekt, gah predikat və s. məlum olmur; danışan məlum olmayan həmin əşya və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxarmaq üçün onları qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edən sual sözlərindən istifadə edir.

`Who composed the `music?

İngilis dilində xüsusi sual cümlələri bir qayda olaraq düşən tonla tələffüz edilir. Xüsusi sual cümlələri alçaq düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmununda ciddilik, təmkinlik, maraq bəzən də rəğbətsizlik və səbirsizlik kimi münasibət mənaları ifadə edilir.

One book is missing. – `Which?

Make them at once. – `How?

Harry is not coming to tea. – 'Who is 'coming to `tea then. (7, s.183)

Xüsusi sual cümlələri yüksək düşən tonla tələffüz olunduqda onların məzmunu maraqlı, canlı, işgüzar səslənir.

`She went to the circus on Sunday. – 'Why 'didn't she 'take the `children with her?

I got back yesterday. – And 'where did you `go, I wonder.

I've seen that new musical. – 'What's it ` called.

Xüsusi sual cümlələrinin aksent-melodik baxımdan bir neçə yarımnovləri fərqləndirilir.

1. Narazılıq və təəccüb bildirən xüsusi suallar.

Bu növ xüsusi sualların məzmununda narazılıq, xoşagəlməyən təəccüb ifadə olunur. Xüsusi sualların məzmununda belə münasibətlərin ifadə edilməsi cümlənin aksent-melodik strukturu əsasında formalaşır. Belə cümlələrdə ilk vurğulu və vurğusuz heca ən alçaq tonal səviyyədən başlayır və sonrakı vurğulu hecaların istiqamətində tədriclə qalxma baş verir. Melodik şkala aşağıdan yuxarı qalxmaqla pilləvari forma alır. Sonuncu vurğulu heca kəskin yüksək düşən tonla səciyyələnir.

What's that you say. – ,Why 'don't you ` listen?

I can't find the file anywhere. – ,What have ` done with it.

Which one shall I have. – ,Which would you pre ` fer.

Bu melodik şkala ilə yüksək qalxan ton işləndikdə cümlənin məzmununda təkid, həddən artıq maraqlı, şübhə və s. ifadə olunur.

,What have you been 'doing hither ´ to? (63, s.178)

2. Laqeydlik, biganəlik bildirən sual cümlələri.

Bu növ xüsusi sualların məzmununda laqeydlik, biganəli, rəğbətsizlik, düşməni münasibət ifadə olunur. Cümlələrin məzmununda belə münasibətlərin yaranması cümlələrin aksent-melodik strukturunda intonativ dəyişikliklər əsasında formalaşır.

Belə cümlələrdə ilk vurğulu və vurğusuz heca ən alçaq səviyyədən başlayır. Sonrakı vurğulu və vurğusuz hecalar əsasən alçaq səviyyədə dar diapazonda tələffüz olunur. Ancaq alçaq düşən ton qarşısında melodik şkala nisbətən qalxır və alçaq düşən tonun səviyyəsi ilə bərabərləşir. (Low Head + Low Fall)

Can you lend me some money? – ,What do you ,want it ` for?

I have lost my gloves. – ,How did you ,manage to ,do ` that?

I can't come this evening. – ,Why ,not? ,Why ,ever ,not?

Alçaq səviyyəli şkala ilə (Low Head) alçaq qalxan ton işləndikdə sakit, ancaq xoşagəlməyən bir münasibət ifadə olunur. (63, s.173)

I like the new hat. – ,Who is ,going to ,pay for it?

I thought she was in France. 'Where did you ,get that id ,ea from?

3. Təkrarlanan xüsusi suallar.

Bu növ xüsusi suallar əlavə məlumat almaq, sualı dəqiqləşdirmək məqsədilə təkrar edilir, işlənir. Belə xüsusi suallar yüksək qalxan tonla tələffüz olunur. Yüksəkdən qalxan ton əsasən sual sözünün üzərində olur.

It's ten feet long. – ´How long?

These flowers are for you. – ´Who are they for?

I shall need a dozen. – ´How many?

Təkrarlanan xüsusi suallarda bəzən söz sırası dəyişməz qalır.

My knife is broken. ´What is broken?

He must be made to obey. – He must be 'made ´what?

4. Çağırış ifadə edən xüsusi suallar.

Bu növ xüsusi sualların məzmununda çağırış, ziddiyyət (antoqomizm) məsuliyyətdən yaxa qurtarma kimi münasibətlər ifadə olunur. Xüsusi sualların məzmununda yaranan belə münasibətlər aksent-melodik strukturun dəyişməsi əsasında formalaşır. Belə cümlələr yüksək səviyyəli dar diapazonlu melodik şkala ilə xarakterikdir. Cümlənin sonuncu vurğulu intonativ (hecası) qalxıb-düşən tonla səciyyəvidir.

You pay for it. – ^How?

Well, borrow a ruler. – ^Whose?

Would Max have a game. – 'Why not ^ask him?

I had this pain for days. – 'Why 'don't you 'do ^something about it? (63,s.221)

Bir qrup xüsusi sual cümlələri pilləvari melodik şkala və alçaq qalxan tonla tələffüz olunur. Bu, əsasən sorğu və söhbət açmaq, başlamaq məqsədi ilə işlənən xüsusi sual cümlələri üçün xarakterikdir.

Sorğu xarakterli xüsusi suallar.

Your , name? Occup , ation?

Natio , nality? Where do you , work?

, Age?

Söhbəti açmaq məqsədi ilə işlənən xüsusi suallar. Hul , lo, little , girl. What's your , name?

Belə cümlələr əsasən, uşaqlarla söhbət etmək məqamında işlədilir.

Aksent-melodik baxımdan seçmə sual cümlələri iki və daha artıq sintaqmdan ibarət ola bilər. Bu seçmək üçün təklif olunan əşyaların sayından asılıdır. Hər bir mənə qrupu özünəməxsus aksent-melodik struktur ilə səciyyələnir.

Məs: 'Do you pre'fer apples / (or , pears) / or , plums / or , cherries.

Təklif olunan əşya, dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulan şey ikidən artıq olmazsa, bu halda sual iki hissədən ibarət olur, birinci hissə ümumi sual cümləsi olduğundan alçaq qalxan tonla, ikinci hissə isə düşən tonla tələffüz olunur. Təklif olunan əşya və dəqiqləşdirilməsi nəzərdə tutulan şey ikidən artıq olduqda, seçmə sual bir neçə sintaqmdan ibarət olur. Əvvəlinci sintaqmlar alçaq qalxan tonla, sonuncu isə alçaq düşən tonla səciyyələnir.

'Do you 'know , English / or , French?

'Can I 'get you a cup of , coffee / an 'ice- , cream / or a , lemonade.

Təkid xarakterli seçmə sualların bütün mənə qrupları yüksək düşən tonla tələffüz olunur.

'Was she in the ` dining room the ` study or the ` kitchen.

Ayırıcı sual cümlələri də, əsasən, iki sintaqmdan ibarət olur. Birinci sintaqm nəqli cümlə strukturunda olduğundan alçaq düşən tonla, ikinci sintaqma isə düşən,

ya da qalxan tonla tələffüz olunur. Bu, danışanın cümlənin məzmununa münasibəti ilə şərtlənir.

Əgər danışan şəxs nəqli cümlənin məzmununda yürüdülməyən fikrin doğruluğuna tam əmin deyilsə, bu halda cümlənin ikinci tərəfi alçaq qalxan tonla tələffüz edilir və müsahibindən cavab gözlənilər, tələb edilir.

She is \downarrow better to day, \uparrow isn't she? – \downarrow Yes, she \downarrow is.

You 'don't take \downarrow beer, \uparrow do you? – \downarrow Yes, I \downarrow do.

Əgər danışan şəxs ifadə etdiyi fikrin doğruluğuna tam əmindirsə, bu halda cümlənin hər iki sintaqmı düşən tonla tələffüz edilir.

The 'Nile is the 'longest 'river in the \downarrow world, \downarrow isn't it?

You 'can't 'do 'two 'things at a \downarrow time, \downarrow can you? (7, s.188)

Digər suallardan fərqli olaraq ümumi və xüsusi sual cümlələri emfatik nitq üçün daha xarakterikdir.

Ümumi sual cümlələri emfatik nitqdə əsasən iki halda işlədilir. Bu halda cümlənin aksent-melodik strukturunda ciddi dəyişiklik baş verir.

a) müraciət olunan şəxs suala cavab vermək həvəsində olmadıqda həmin sual yenidən təkrarlanır. Bu halda köməkçi və ya modal feil güclü vurğu və yüksək düşən tonla tələffüz edilir. Yüksək düşən tondan sonra gələn bütün sözlər vurğusuz olmaqla alçaq (eyni) tonal səviyyədə tələffüz edilir. Cümlənin məzmununda təkidli əmr duyulur.

Məs: \downarrow Could a man do more?

\downarrow Will you do it again?

\downarrow Must she always be so lazy?

b) Əgər ümumi suala verilən cavab danışan şəxsə bir qədər çaşqınlıq və təəccüb oyadırsa, bu halda sual təkrar olunur. Köməkçi və modal feillər güclü vurğu və yüksəkdən düşən tonla tələffüz olunur. Cümlənin qalan sözləri vurğusuz olur. Vurğusuz hecalar qalxan istiqamətində tələffüz olunur. Cümlənin ümumi melodik istiqaməti düşən-qalxan ton formasında olur.

Məs.: ^ˈWas it really so interesting? ^ˈIs it worth trying?

Xüsusi sual cümlələri də emfatik nitqdə iki məqamda işlədilir.

a) müraciət olunan şəxs suala cavab vermək həvəsində olmadıqda, həmin sual yenidən təkrarlanır. Bu halda cümlədə ancaq sual sözü vurğulu olur və həmin söz yüksək düşən tonla tələffüz olunur. Cümlənin digər elementləri vurğusuz olmaqla alçaq tonal səviyyədə tələffüz olunur. Məs.:

^ˈWhat has he done? ^ˈHow has she got it?

b) əgər cümləyə verilən cavab gözlənilməz, təsiredici xarakterli olub, inandırıcı deyilsə, bu halda cümlə təkrar edilir. Burada vurğulu söz yalnız sual əvəzliləri olur. Digər sözlər isə vurğusuz olur. Sual əvəzliləri güclü vurğu və yüksəkdən düşən tonla tələffüz olunur. Cümlənin ümumi melodik istiqaməti düşüb-qalxan ton formasını alır. Məs.:

^ˈWhere have you been? ^ˈHow many did you see? (49, s.176)

Ümumi və xüsusi sual cümlələri kimi, discanktiv (ayrıcı) və alternativ (seçmə) sual cümlələri də xüsusi hallarda emfatik ümumi və xüsusi sual cümlələri kimi, discanktiv (ayrıcı) və alternativ (seçmə) sual cümlələri də xüsusi hallarda emfatikləşə bilər. Danışan şəxs təkid, yaxud emosional hissi vəziyyət keçirdikdə discanktiv suallar emfatikləşdirilir. Emfatik və qeyri-emfatik discanktiv suallar arasında fərq səs diapazonunun genişliyində özünü göstərir.

He is 'great ^ˈtalker^ˈ, \ , isn't he? (emfatik)

She is a 'nice ^ˈgirl, / \ , isn't she?

Alternativ (seçmə) suallar isə bir qayda olaraq məntiqi qarşılaşdırma hallarında emfatikləşdirilir.

'Did it 'happen on ^ˈSunday or on ^ˈMonday?

Alternativ suallarda emfatiklik emfatik sözdə səs diapazonunun genişlənməsi ilə əldə edilir (49, s.177).

Ümumi və xüsusi suallar bəzən ritorik xarakterli olur. Bu o hallarda olur ki, həmin suallar cavab tələb etmir. Bu halda onlar düşən tonla tələffüz edilir və

emfatik qarşılaşma ifadə edir.

'Why 'not 'hire a `taxi? (It is reasonable to hire one)

'Could I 'go and `help him? (of course, I couldn't)

Sual xarakterli nida cümlələri bir qayda olaraq təəccüb, heyrət, yaxud hiddət, qəzəb ifadə edir. Belə cümlələr enən-qalxan tonla tələffüz edilir. Sual xarakterli nida cümlələrində qalxan tonun qeyri-emfatik nitqə nisbətən diapazonu geniş olur.

"I 'll go home to morrow"!

You will 'go 'home to~ morrow! (implying you can't do that)

"I have lost the money"

You have 'lost the~ money? (astonishment (təəccüb, heyrət))

Ümumi suallara "Yes" or "No" sözləri ilə verilən cavablar bir qayda olaraq enən tonla tələffüz olunur və adətən razılışma, vəd, yaxud inkarlıq ifadə edir.

'Can you ´ do it , well? – ´ Yes I ` can

Lakin gözlənilən cavaba əks, zidd fikir ifadə edildikdə bu halda təsdiq və inkarlıq ifadə edən "Yes" or "No" və onlara uyğun fellər enən-qalxan tonla tələffüz edilir.

Do you like it so much? – ´ Yes I ~ do.

Can you do it so well? – Yes I ~ can.

Did you know about it? – 'No I ~ didn't (49, s.179).

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, sual məqsədilə işlədilən cümlələr qrammatik baxımdan eyni quruluşa malik olsalar da, intonasiya baxımından variativləşir, yarım kommunikativ sual cümlələri kimi realizə olunur və bununla da onlar müxtəlif quruluşlu söyləmlər kimi çıxış edərək çoxlu sayda modal – emosional münasibətlər ifadə edir.

Buraya qədər deyilənlərdən aydın olur ki, dil faktı olan cümlə kommunikasiya prosesi zamanı nitq vahidi söyləm (frazə) kimi çıxış edir. Bu isə digər qrammatik vasitələrlə bərabər, həm də intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. İntonasiya

cümləni sanki canlandırır, onun kommunikativ vahid kimi formalaşmasına xidmət edir. Nitqimizin canını təşkil edən ayrı-ayrı söz və ifadələr var ki, onlar öz-özlüyündə ünsiyyətin tələblərinə tam cavab vermirlər. Belə vahidlər, yəni qrammatik baxımdan tam və müstəqil cümlə kimi özünü göstərə bilməyən vahidlər, məhz intonasiya vasitəsi ilə predikativlik xüsusiyyəti kəsb edir və nitq prosesində müəyyən rol oynayır. Intonasiya elə mühüm və qüdrətli vasitədir ki, o, ayrıca sözdə və ya ifadədə tam bir fikrin ifadə edilməsi üçün şərait yarada bilir.

Müstəqil cümlənin intonasiya ilə kontekst daxilindəki cümlənin intonasiyası müəyyən səbəblərə görə fərqlənir ki, bu da qanunauyğun haldır. Kontekst daxilindəki cümlələrin sərhəddinin müəyyənləşdirilməsi, əvvəlki cümlənin sonu ilə sonrakı cümlənin əvvəlinin bir-birinə münasibəti, cümlənin mənacə əlaqələnməsi və s. məsələlər intonasiya baxımından maraqlı tədqiqat obyektləridir.

Kontekstdən xaricdə götürülmüş cümlənin intonasiya həmin cümlənin birinci növbədə daxili üzvlərinə bölünməsinə təmin edir. Cümlənin hər bir üzvü digər supraseqment vahidlə, vurğu ilə müşayiət edilir. Bu üzvlərin söz birləşmələri, tərkiblər, mürəkkəb cümlənin sadə cümlədən ibarət tərkib hissələri və s. şəkildə formalaşması ilə, həm semantik-qrammatik qanunlarla, həm də bununla yanaşı, intonasiya vasitəsilə əldə edilir. Cümlə səviyyəsində intonasiya müxtəlif qrammatik və xüsusi sintaktik əlaqələrin daha dəqiq nəzərə çarpdırılmasına kömək edir. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif növlərə, komponentlərə ayrılmasına xüsusən budaq cümlə ilə tərkiblərin fərqləndirilməsində intonasiya mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

İngilis dilində cümlənin kommunikativ variativliyinə dair aparılan araşdırmadan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Müasir dilçilikdə “cümlə intonasiyası” anlayışının məzmununa əsasən iki yanaşma vardır: dar və geniş. İngilis və Amerikan dilçiləri, o cümlədən D.Counz, R.Kinqdon, O'Konnor, A.S.Gimson, Peter Rouç, K.Payk intonasiya anlayışını danışıq zamanı səs tonunun dəyişməsi (enməsi, qalxması, enib-qalxması və s.) kimi izah edirlər.

Rus germanistləri (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev) və Azərbaycan dilçiləri (A.Axundov, S.Babayev, F.Veysəlli) intonasiya anlayışına geniş mənə baxımından yanaşırlar. Onlar intonasiyanı melodiya, cümlə vurğusundan, temp, tembr, ritm, fasilədən ibarət olan mürəkkəb tərkibli supraseqment hadisə hesab edirlər.

2. İntonasiyanın komponentlərinin tərkibinə dair dilçilər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. İngilis və Amerikan dilçiləri intonasiyanı bir komponentdən – melodiya ibarət olduğunu göstərirlər. Azərbaycan və rus dilçiləri intonasiyanı altı (A.Axundov), beş (Ə.Dəmirçizadə), dörd (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, S.Babayev) üç (F.Veysəlli) komponentdən ibarət olduğunu qeyd edirlər.

3. İntonasiyanın struktur elementlərinə dair dilçilərin fikirləri üst-üstə düşür.

4. İntonasiyanın funksiyalarına dair dilçilərin fikirləri müxtəlifdir. İngilis dilçiləri intonasiyanın dörd əsas funksiyasını qeyd edirlər: münasibət, qrammatik, aksentual, diskurs. Digər dilçilər isə intonasiyanın kommunikativ, cümlə təşkil edici, modal-emosional, qrammatik və s. funksiyalara malik olduğunu göstərirlər.

5. İntonasiya cümlələrin sintaktik quruluşu ilə sıx bağlı bir hadisədir. Sadə geniş cümlələrin intonasiyası sadə cümlələrdən fərqlənir. Sadə geniş cümlələrin intonasiyası sintaktik şəraitlə müəyyənləşir. Belə ki, cümlənin tərkibində əlavə elementlərin (zərflər qrupları, xitablar, ara sözlər, müəllifin sözləri və s.) olması və həmin elementlərin müxtəlif mövqələrdə gəlməsi cümlələrdə sintaqmatik üzvlənməyə təsir göstərir və bunlarda intonasiyanın komponentlərinin variativliyinə səbəb olur.

6. Cümlə intonasiyasının variativliyi daha çox kommunikativ tipli cümlələrin tələffuzündə özünü göstərir. Belə ki, eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlələr intonasiya baxımından müxtəlif variantlarda ifadə edilə bilər və bu zaman cümlənin ümumi mənası deyil, danışanın bu və ya digər məsələyə münasibəti ifadə olunur.

Cümlənin kommunikativ tiplərinin (nəqli, sual, əmr və nida) müəyyənləşməsində intonasiya aparıcı rola malikdir.

8. İngilis dilində nəqli cümlələr əsasən enən tonla ifadə edilir. Nəqli cümlələr enən, qalxan, enən-qalxan tonlarla ifadə edildikdə müxtəlif münasibət çalarları ifadə edir.

9. Əmr cümlələri müxtəlif tonlarla ifadə edildikdə (əmr, xahiş, xəbərdarlıq, yalvarış və s.) münasibət mənalrı ifadə edir.

10. İngilis dilində nida cümlələri əsasən üç vasitə ilə formalaşır: “what”, “how” sözləri və intonasiya. Belə ki, nəqli, sual və əmr formasında olan cümlələr güclü emosiya bildirdikdə intonasiya vasitəsilə nida cümlələrinə çevrilir.

11. Sual cümlələri ümumi, xüsusi, seçmə, ayrıcı, emfatik, olmaqla intonasiya baxımından yarım kommunikativ tiplərə bölünür və onların hər birinin özünəməxsus intonasiya strukturu olur. Bunlardan əlavə, eybi bir xüsusi, yaxud ümumi sual cümləsi enən və qalxan tonla ifadə edildikdə müxtəlif münasibət çalarları (təklif, təkid, maraq və s.) ifadə edir.

İngilis dilində ümumi sual cümlələri əsasən qalxan tonla tələffüz edilir. Lakin ümumi sual cümlələri danışanın münasibətindən asılı olaraq yüksəkdən enən, enən-qalxan, orta səviyyəli qalxan, qalxan-enən tonla realizə olunur.

12. Xüsusi sual cümlələri bir qayda olaraq enən tonla ifadə edilir. Lakin danışanın niyyətindən, məqsədindən asılı olaraq yüksəkdən enən, yüksəkdən qalxan, qalxan-enən tonlarla realizə olunur.

13. Alternativ (seçmə), disjunktiv (ayrıcı) və emfatik sual cümlələrinin də danışanın niyyət və münasibətindən asılı olaraq müxtəlif intonativ variantları özünü göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972, 475 s.
2. Abdullayev K., Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Bakı, 1999, 280 s.
3. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, 359 s.
4. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978, 91 s.
5. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975, 112 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı, 1984, 392 s.
7. Axundov A., Babayev S., Zeynalov. F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996, 252 s.
8. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dilində cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri. Bakı, 2005, 160 s.
9. Axundov C.M. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1978, 229 s.
10. Babayev S.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feli bağlama tərkibinin struktur-sintaktik və intonasiya təhlili məsələsi haqqında. ADU-nin "Elmi əsərləri" (Dil və Ədəbiyyat) Bakı, 1965, № 3, s. 15-20
11. Babayev S.M. Nitq intonasiyasının fonetik və funksional təbiəti- M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi Əsərləri", Seriya XII, Bakı, 1968, № 3, s. 45-52
12. Babayev S.M. Sintaqmm melodik quruluşu və melodik ünsürlərin fonoloji funksiyası. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi Əsərləri" seriya XII, Bakı. 1972, №2, s. 47-54
13. Babayev S.M. Nitqi fəaliyyətində seqment vahidlərin supraseqment qarşılıqlı vəhdəti -ADU-nın "Elmi Əsərləri" (Dil və Ədəbiyyat) Bakı, 1974, № 2, s. 42-53
14. Babayev S.M. Cümlədə ritmik və sintaktik quruluşların vəhdətinə dair-

- Seqment və supraseqment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı, BDU, 1990, s. 17-23
15. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 1978, 309 s.
 16. Əliyev K., Zeynalov F. Nitq mədəniyyətinin prosodik aspektinə dair – BDU-nun "Elmi Əsərləri" Bakı, 1994, №1, s. 23-27
 17. Fəxrəddin Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, 192 s.
 18. Fəxrəddin Yadigar. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, 408 s.
 19. Fəxrəddin Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları I hissə. Bakı, 2005, 344 s.
 20. Mehdiyev N. Müasir Azərbaycan dilində əmr cümlələri və onların intonasiasının eksperimental təhlili. Bakı, 1973; (bax: A. Axundov, Azərbaycan dilinin fonetikasi, s. 306-310)
 21. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı – Qismət, 2007, 608 s.
 22. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşməsi. Bakı, 1992, 406 s.
 23. Veysəlov F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980, 191 s.
 24. Veysəlov F., Aslanov F. Alman və Azərbaycan dilində sintaqm – "Azərbaycan məktəbi", Bakı, 1980, № 1, s. 18-22
 25. Zeynalov F.H. Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında fonetik ünsürlərin rolu.-"Azərbaycan məktəbi", Bakı, 1987, № 7, s. 17-26

Rus dilində:

26. Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. М., 1984, 118 с.
27. Антипова А.М. Система английской речевой интонации. М., 1974, 131 с.
28. Берлин С.А. Вейхман А.С. Обучение английской интонации, М., 1973, 90 с.
29. Вейсалов Ф.Я. Проблемы фразовой интонации в современной лингвистике «Ученые записки» АПИИЯ им. М. Ф, Ахундова. Баку, 1973 №2, с. 17-25
30. Вейсалов Ф. Я. Некоторые вопросы интонации Азербайджанского

- языка. ADU-nun "Elm əsərləri" (dil və ədəbiyyat) Bakı, 1976, №3, с. 25-33
31. Вейсалов Ф. Я. и др. К истории проблемы синтагм в языкознании. В журнале "Dil və ədəbiyyat" Bakı, 1999, № 4, с. 5-10
 32. Вейсалов Ф.Я. О просодике в азербайджанском языке.-Slavyan Universiteti "Elm əsərləri", Bakı, 2005, № 1-2, с. 3-9
 33. Витомкая В. Н. Основы английской фонетики. М., 1948, 383 с.
 34. Дубовский Ю.А. Анализ интонации устного текста и его составляющих. Минск, 1978, 140 с.
 35. Дикушина О. Фонетика английского языка. М., 1952, 350 с.
 36. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М. 1979, 312 с.
 37. Зейналов Ф.Г. Сопоставительное исследование фонетических характеристик фразового ударения в английском и азербайджанском языках. АКД, Тбилиси, 1984, 28 с.
 38. Караева М. Г. Интонационно-грамматические особенности простых вводных предложений в разносистемных языках. АКД, Баку, 1988, 22 с.
 39. Николаева Т. М. Семантика акцентного выделения. М., 1982, 104 с.
 40. Соколова М. А. и др. Практическая фонетика английского языка. М.,1984, 352 с.
 41. Торсуев Г. П. Фонетика английского языка. М., 1950, 382 с.
 42. Торсуев Г. П. Обучение английскому произношению. М., 1953, 224 с.
 43. Торусев Г. П. Вопросы акцентологии современного английского языка. М, 1960, 91 с.
 44. Торсуева Е. И. Интонация сложноподчиненного предложения в современном английском языке- Ученые записки МТПИИЯ, М., 1960, Т. XVIII, с. 158-237
 45. Трахтеров А. Л, Практическая фонетика английского языка. М., 1976, 350 с.
 46. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1957, 309 с.

47. Юнусов Д. Н. Интонационное варьирование сложноподчиненных предложений с придаточным дополнительным с «that» и без него в современном английском языке. АКД, Тбилиси, 1985, 24 с.

İngilis dilində

48. Antipova E. Ya. et al. English intonation. M, 1974, 244 p.
49. Babayev S. M. English phonetics. Baki, «Maarif» 1999, 320 p.
50. Babayev S. M. English phonology. Baki, "Nurlan", 2004, 203 p.
51. Dickushina O. English phonetics. M., 1965, 204 p.
52. Gillian Brown. Listening to spoken English. M, 1987, 171 p.
53. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English. London, 1970, 320 p.
54. Kingdon R. The Groundwork of English Intonation. London, 1958, 272 p.
55. Kingdon R. The Groundwork of English Stress. London, 1958, 224 p.
56. Karnevskaaya E. et al. Practical English Phonetics. Minsk, 1982, 238 p.
57. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. M., 1988.
58. Peter Roach. English phonetics and phonology. Cambridge University Press. 2000, 231 p.
59. Selesnev V. Exercises in Intonation of Colloquial English, M.1983, 212 p.
60. Sokolova M. A. et al. English phonetics. M., 1996, 286 p.
61. Vassilyev V. A. English phonetics (theoretical course). M., 1970, 323 p.
62. Vassilyev V. A. English phonetics. M., 1980, 382 p.
63. Zeinalov F.H. Practical English phonetics. Book I. Baku, "Mutarjim", 2012, 308 p.